

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 24
(19655)
2023 чылдың
апрель 5
среда

Хүннүң үнери — 06:10
Ажары — 19:20
Хүн дурту — 13:10

Садар өртээ
хостуг

12+

Малчыннарның хөй кезии аныяктар

Материалды 3-кү арындан номчуур.

/ Сарлык кадарчызы Таңдыжап Март-оолович Маска.

Карина МОНГУШТУҢ тырттырган чуруу.

Чогуур хемчеглерни чорударын аазаан

Кызыл хоорайда чоокку чылдарда эргижирээн оран-савадан чурттакчы чонну хөй аал чурттаар чаа бажыңнарже көжүрүп, тудуг-хоорай улгадып, немежиپ турары эки...

/ 5-ки арында

Чонувуска бараан болдувус

1963 чылдың апрель 6-да ССРЭ-нің Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлыы ёзугаар ССРЭ-нің Иштики херектер яамызынга баштайгы истелгени чорудар эргени берген...

/ 7-ги арында

277

сая ажыг рубльди бо чылын арга-арыгларны
өрттен камгалаар хемчеглерже углаан.

Айыыл чок чорукту организаастаар

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг социал четкилерде бодунуң арнынга Улуг хүрээ тудуунга белеткел ажилдарының дугайында дыңнаткан.

— Улуг хүрээ ажыдышкынының шупту киржикчилеринге эптиг байдалды болгаш айыыл чок чорукту организаастаары, хүрээ ажыдышкынының белеткел ажилдарының кол удуртулгазы болуп турар. Аңаа сонугарал улуг. Амгы үеде хүрээниң турар черинге XIV Далай-Лама Тывага үжөн чыл бурунгаар кээп чорааш, йөрээлди берген.

Баш бурунгаар планнаанывыс езугаар, делегейниң булуң бүрүзүндөн, интернетче кирип болур арга-ла бар болза, күзелдиг кижилерниң ол хемчегиниң дорт дамчыдылганын көөр аргалыг. Кызыл хоорайга каш точканы тодарадырын даастым. Техниктиг аргалар бар. Байырлыг езулалдың дугайында, ол ышкаш болур шагын база күзелдиг кижилерниң хүрээже кирер чурумунуң дугайында калбак медээни салыр.

Дээди шаңналдарны алганнар

Тываның Чазаның бажыңына тускай шериг операциязының үезинде дайынчы даалгаларын күүседип тура шылгаараан шериг албанныглары шаңнаар езулал байырлыг байдалга болуп эрткен. Россияның болгаш Тываның дээди күрүне шаңналдарын республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг боду тыпсып, шаңнатканнарның кижилерин бүрүзү — Ада-чурттуң езулуг эрес-дидим маадырлары деп чугаалаан.

«Тываның чурттакчыларының мурнундан, а ол ышкаш бодунуң өмүнээмден көргүскен эрес-дидим, туруштуг чорууңар болгаш профессионализмиңер дээш өөрүп четтиргенимни илергейлеп тур мен. Бүдүн республика, чурт силерге чоргаарланып, деткип база ынанып турар. Силерниң чоок кижилериниң эрес-дидим, шыдамык чоруунга өөрүп четтирдим. Мында, республика иштинде, силерге болгаш силерниң өг-бүлелеринерге бүгү талалыг дузаны чедирер дээш, кызып турар бис. Ада-чуртту камгалажып, амы-тыныңарны артынга каапкаш, дайынчы хүлээлгелеринерни күүседип чорууңар дээш курлак чедир мөгейдивис».

Тываның дээди шаңналдарының бирээзи, Буян-Бадырды орденниң III чергезин Мergen Шалыкка тывыскан. Ооң маадырлыг чоруунуң дугайында төп массалыг информация

чепсектери бүдүн чуртка тараткан. Россияның мотоадыгжыларының хүрээлелинге ефрейтор Шалык Луганск Улус Республиканың чурттакчылыг черлериниң бирээзин украин националисттерниң чепсектиг тургустунган шериг кезектеринден хостажып турган. Кагдыган ээн оран-саваның үстүкү каадындан удурланыкчының эки камгалалдыг от ажыдар туруштарын илередип, тодарадып алгаш, ефрейтор Шалык ооң дугайында бодунуң командиринге шалыккыны-биле илеткээн. Ооң соонда октар чаъс дег чаап турза-даа, дайынның пулемедун узуткап,

бодунуң хуузуңда 10 хире дайынчы чылча шапкан.

Мergen болгаш ооң дайынчы эштери күрүне шаңналдары-биле, ооң иштинде төрөөн республиказының база, шаңнатканының дугайында Владислав Ховалыг дайынчылар-биле чоокта чаа болган ужуражылганың үезинде медеглээн. Ук ужуражылгага Россияның Президентиниң Владимир Путинниң тускай шериг операциязынга мөчөөн дайынчыларның болгаш хоочуннарның өг-бүлелеринге адрестиг дуза чедирер тускай Фондуну ажыдарының дугайында эге-

лээшкини республикага боттандыраар дээш, кандыг хемчеглерни ап турарын чугаалашкан.

Дайынчы хүлээлге күүселдезиниң үезинде көргүскен эрес-дидим чоруу дээш алды тыва шериг албанынга Россия Федерациязының Президентиниң Чарлы-биле “Эрес-дидим чоруу дээш” деп медальдарны тывыскан. А дөрт дайынчы Суворов медалынга, бирээзи РФ-тиң Камгалал яамызының “Дайынчы шылгалал дээш” деп медалынга төлептиг болган.

| ОНЗА БАЙДАЛ |

Өртке удур ажилдарны күштелдиреринче кыйгырган

Арга-арыг ажил-агыйының болгаш чер иштинин байлактарының ажыглалы яамызының баш бурунгааргы прогнозундан алырга, республиканың арга-арыг фондузунга өрт айылы апрель 5-тен эгелээр.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг муниципалитеттерниң болгаш тускай албаннарның удуртукчуларын байдустуң ала-чайгаар өрттеринге удур демиселче доп-дораан көдүрлүп үнеринче кыйгырган.

«Бөгүн-даарта, адак дизе понедельникте эрежок чугула шиитпирлер хүлээп алдыган турар ужурлуг. Херек болза, арга-арыгке кирерин кызыгаарлаар ужурлуг. Улус-чоннуң харысалгазының дугайында чарлап дыңнадыр херек. Девискээрлерниң таңнылдаашкынын чору-

дары күзенчиг. Өрттерниң өжүрүлдезинге хаара тудар кижилерни болгаш техниктиг херекселдерни белениниң шугумунга тударын ханды-рар» — деп, регионнуң Баштыңы айыткан.

Тываның арга-арыг албан черинде маңаа холбашкан ажилдар хайныккан. ТР-ниң арга-арыг ажил-агыйының сайыды Темир Сарыг-Хааның дыңнатканы-биле алырга, кожууннарның чагырга черлериниң даргалары-биле арга даамылдарының кызыгаарына арга-арыг өрттерин өжүрериниң планнарын дугуржуп чугаалашкан болуп турар. Дугуржулга-чөпшээрелжилгени болгаш чогуур бадылаашкыны эрткен республиканың каттышкан планы база тургустунган.

Бо чылын республика бюджетинден 277 сая ажыг рубльди арга-арыгларны өрттен

камгалаар хемчеглерже уулаан. Ук хемчеглерниң санынче арга-арыг өрттерин баш бурунгаар илередип-тодарадыр база хайгаараар «Лесохранитель» деп системаның садып алышкыны база кирип турар. 2021–2022 чылдарда ыңдыг системаларны “Тайга” станциязынга база Балгазынның арга даамылының девискээринге салган турган, олар боттарының ажык-дүжүктүүн болгаш үре-түңнелдиин көргүскеннер. Бо чылын ыңдыг системаны Шагаан-Арыгның арга даамылының Адар-Төшке салыры көрдүнүп турар.

Агаардан арга-арыг ажилдарының күүселдезин боттандыраарына садылаашкыны чорутканының түңнелинде, «АК ТуваАвиа» болгаш «АК БОРУС» компаниялар-биле 3 керээни чарган. Чоокку хүннерде ам-даа 3 ке-

рээни чарар. Хөлезиге алган 6 агаар хемези камгалал, хайгаарал ажилдарын чорудуп эгелээр. Олар Шагаан-Арыг, Сарыг-Сепке, Тоора-Хемге болгаш Кызылга базаларлыг болуп.

«Арга-арыгны кадага-

лаары» регион төлевилелиниң иштинге 2023 чылда республиканың өрт өжүрер машина-техниказын 27,6 сая рубль ниити түңгө чаартыр. Тускайжыттыг техника май айда-ла Тывага чедип кээр.

/ Арынны А. ХЕРТЕК белеткээн.

Малчыннарның хөй кезии аныяктар

/ У.Б. Куулар, Ө.-С.А. Ооржак.

Мөңгүн-Тайга кожунунуң “Мөген-Бүрен” КУБ-туң малчын коданнарында мал оолдаашкыны кидин түлүк чоруп турар. Ылаңгыя сарлык малдың чаш төлүн онча-менди камгалап алыры белен эвес дээрзин малчыннар билир. Чүге дээр-ге сарлык – аңшуул мал. Ындыг болгаш албан-биле барып ээн черге төрүүр чаңчылдыг. Ынчангаш сарлык кадарчылары дүн-хүн чок малын онча-менди төрүдүп алыр дээш, туда кадарып турар.

Оларның бирээзи аныяк сарлык кадарчызы Таңдыжап Март-оолович Маска. Малчын Оргу-Ой деп черге кыштааш, чоокта чаа Хос-Дашта чазаанче көжүп алган. Ол боду мал аразынга өскөн болгаш, келир үеде кым болурул деп мергежил шилилгези-даа кылбаан. Ада-ызыгуурун салгап, изиг күзелдии-биле малчыннап үнгеш, багай эвес ажил-агыйын чорудуп турар. Ол 85 харлап чоруур кырган-авазы Анай Сагаанның чоргааралы. 60 харлаан ада-иезин солуп, оларның ажил-херээн уламчылап чоруур идегелдиг малчын болуп турар. Дөртөн хар безин четпээн аныяк сарлыкчының дөрт ажы-төлүнүң улуу чаала 4 класс, бичиизи – ийи айлыг. Уругларының авазы Чаяна Сергеевна-биле эпнайыралдыг уруг-дарыын өстүрбүшаан, хүлээнип алганы күрүнениң малының бажын өстүрер дээш, кызып ажилдап турар.

– Бо хүнде бодумнуң хуу шээр малымдан аңгыда, 150 хире сарлык кадарып турар мен. Оларның аразында күрүнениң – 80 ажыг баш, артканы – хуу мал. Кыш хүр-менди эрткен. Март ай төнчүледир сарлыгым төрүп эгеледи. Чаа-ла 10 шаа инек төрээн. Агаар-бойдус арай сооп тур, ооң кадында кокай база бар. Туда кадарбас болза, черле хоржок. Чамдык инектер дожап чоруй баргаш, ээн черге төрүүр. Оларны чет-челеп, кичээнгейлиг болбас болза, кижэ эскербейн-даа баар, ылаңгыя хат-шуурганда.

Мен ышкаш мал малдап чоруур республиканың бүгү малчыннарынга бо мал-маган төрүп турар часкы үени онча-менди эрттирип алырын, малының бажы немежип-ле турар болзун деп күзээр-дир мен! – деп, ада-өгбезиниң салгалдан салгалче дамчып келген кыштаг-хонаштарын ээнзиретпес дээш, чоргаар малын малдап чоруур аныяк сарлыкчы чугаалады.

Мөген-Бүренде ол ышкаш мал ажилынче кирип турар аныяктар хөй. Бо хүнде бүдүрүлгениң ниити байдалын хөй чылдарда ажилдап чоруур директору, Тывада ат-сураа алдаржаан, база бир көскү кижилерниң бирээзи Өшкү-Саар Ооржак кысказы-биле таныштырды:

– Бистиң бүдүрүлгедэ бо хүнде 130 хире кижэ ажилдап турар. Оларның 98-и малчыннар. Улуг сарлык кадарчылары – 12, дузалакчылары-биле 24 кижэ, чылгычылар – 2 кижэ база чаңгыс өшкү кадарчызы бар. Бо хүнде 18 муң баш хой,

/ “Мөген-Бүрен” КУБ-туң сарлыкчылары.

сарлык – 2000 ажыг баш, чылгы – 237. Бо сан-чурагай мал оолдаашкыны төнерге, оон көвүдээр дээрзи билдингир. Бүгү кадарчылар малдың чаш төлүн камгалап алыры-биле, кызымак ажилдап турар. Кончуг чымыштыг үе эгелээн. Үстүнде кииргеним, чүгле күрүнениң малы, а ниитизи-биле сумуда 24 муң шээр мал, 4 муң ажыг сарлык, 350 ажыг чылгы мал бар.

Малчыннарның санап турары-биле, бо чылын ылаңгыя сарлыктың мал оолдаашкыны эрткен чылга көөрдө, эки эгелээн деп турар. Амдыгааштан эмдик сарлыктарны саанга өөредип эгелээн. Ынчангаш саанче бо чылын эрте кирер боор бис. Агаар-бойдузувус шириин, ол шаптыктавас чүве болза, малдың оолдаашкыны эки болур хевирлиг. Январь айның чыккылама сооктарында улуг чидирилгил болдувус. 338 баш малывыс доңуп, чудап өлгөн. Ооң каражазын үндүрүп алыр дээривиске, кожун девискээринге онза байдал чарлаттын-мааны-биле болдунмаан. Ооң аңгыда, мал төрүп эгелээрге, кокай-бөрү көвүдөп турар. Оларны узуткаары болдунмас. Малчыннарның боттарында ок-боо чок. Ону чөпшээревейн турар. Тожуда ивижи кижэ бүрүзү чөпшээрер каан боолуг-дур. Бистиң бо адыш оюу ышкаш черде чүк-чүгүндөн кызыгаарга бүзээледип алган малчыннар-га дыка берге. Ындыг-даа болза кым-даа чурттун кагаш, өскээр көжер дивейн, бергелерге торулбайн ажилдап турар. Ылаңгыя аныяктар мал

ажылынче хөй кирип турары мактанчыг. Бо хүнде сарлыкчылар аразында мээң ажилдап келген үемден санаар болза, 5 дугаар салгал болур аныяктар малчыннап турар. Оларның эң улуу 45 харлыг. Сарлык кадарчыларының аразында 3 кадарчы бот болуп турар. Оларны дүрген өгленип көрүңер деп, далаштыра бээр-дир мен. Чүге дээр-ге аныяк өг-бүлелерге көрдүнгөн күрүне деткимчези болур хөй программалар-даа бар. Ол ышкаш бот-борзаң-даа болза, мал ажилынче кирип тура-

» «Мөген-Бүрен»
КУБ-та:

– сарлык – 2 муң баш

– хой 18 муң баш

– чылгы 237.

рынга канчап өөрүвөс боор, чүгле харын малын төрүдүп алгаш, саанчы хереглей бээр берге-дир. Амдыгааштан саанчылардан дилеп, дугуржуп көрүңер деп чугаалап-ла турар-дыр мен – деп, хоочун удуртукчу ие сеткилинден сагыш човаашкынныг чугаалады.

Март 30-де Мөген-Бүренниң Кызыл-Шың деп черинге сарлык кадарчыларының хуралы болган. Аңаа бүдүрүлгениң удуртукчузу аныяк сарлыкчыларга чагыс-сөзүн берип, ажил-агыйның бүдүрүкчүлүүн чедип алыры-биле демниг ажилдаарын сүмелеп, шала

ажылы аскап турарларның адын адап, шыңгы негелдени-даа кылган. Ол хүн малчыннар-га үш (январь, февраль, март) айның шалыңын үлээр дээн эки медээни берип тура, Өшкү-Саар Аракчаевна мынчаар тайылбырлаан:

– Федералдыг дотация азы күрүне дузаламчызы 6 сая ажыг рубльди бо хүннерде алдывыс. Ам-даа 1 сая рубльди чедир алыр ужурлуг бис. Республикада бис ышкаш бүдүрүлгелерниң аразында бистиң бүдүрүлгевисте ажилдап турар улустуң саны хөй. Ынчангаш квартал санында 1 сая 300 муң рубль үндүрүг телевинче үнүп турар. Бо хүнде ында өрөвис чок.

Малчыннарның эң-не чидиг айтыры – акша-шалыңының эвээжи. Шалыңның кудуку хемчээлинге-даа санап кирир дээр-ге, ындыг үндезин (источник) чок болуп турар. Боттарывыс тушёнка (какпактаан эът), ак чем болгаш өске-даа продукциявысты садып-саарып, оон кирген орулганы чыып тургаш, бүдүрүлгениң доора чарыгдалдарын дуглап турар бис. Чижээ, бир машина мал чеми азы дус сөөртүлгезинче чүглө машинаның хөлезининче чарыгдал 130 муң рубльден эвээжөвөс-тир. Маңаа сигенниң азы дустуң өртөөн кадарга, оон-даа хөй. Ындыг-даа болза малчыннарның хүннүң-не ажыглаар аыш-чеми болгаш өске-даа херег-лел барааннарын үспес дээш, кызып ажилдап турар бис – деп, ол чугаалады.

Ол-ла хуралга чыгып келген малчыннар-га август 5–6 хүннеринде сарлыкчылар фестивалына сарлык сүдүндөн кылган чемнер, аң кежи, мал кежи, койгун, тарбаган-даа кежинден даараан идик-хөп, эттээн алгылар дээш өске-даа кылган чүүлдерниң садыг-делгелгезинден аңгыда, өглер делгелгези болур деп чарлааш, амдыгааштан эгелеп сарлыкчыларга белеткенип эгелээрин бүдүрүлгениң удуртукчузу дыңнаткан.

/ К. МОНГУШ.
Чуруктар авторнуу.

Корум-чурум – демниг ажылда

Тываның чурттакчы чонунга кожууннарның ажыл-амы-дыралын сонугадыр сорулгалыг сургакчылаашкын үезинде корреспондентилерге чогуур медээлерни, бир-ле дугаар, кожуун чагыргазының ажылдакчылары таныштырар.

Бо удаада Сүт-Хөл кожуун чагырыкчызының социал политика талазы-биле оралакчызы Светлана Очур-оол-биле кожуунда аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандыраарының программасы, волонтерлар ажыл-агыйы болгаш корум-чурум дугайында чугаалаштывыс.

АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕЛЕРГЕ ЧУРТТААР ОРАН-САВА

Светлана Николаевна өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандыраар сорулгалыг күрүне программаларының дугайында мынчаар дыңнаткан:

– Аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандыраар программаның ажылын сөөлгү үш чылын деңнеп көөр болза, 2021 чылда 5 өг-бүлө, 2022 чылда – 4, 2023 чылда 3 өг-бүлө чурттап турар оран-савазын экижидип алыры-биле деткимчени алган. Тудуг яамызы чылдың-на келген акшаландырышкынны кожууннарга үлөптер. Оочурда 50 өг-бүлө бар, ооң иштинде 14 өг-бүлө – хей ажы-төлдүг. Чылдың-на кожуун иштинге оочурну тургузуп, документи бадылаан турар. Бо чылын Тудуг яамызының негелдези ёзугаар акшаландырышкынның 70 хуузу хей ажы-төлдүг өг-бүлелерге, 30 хуузу эвээш ажы-төлдүг өг-бүлелерге деткимчени берген. Бо удаа хей ажы-төлдүг өг-бүлелерни даңзының бажынче өскеткен. Дараазында чылда эвээш ажы-төлдүг өг-бүлени кырынче, хей ажы-төлдүг өг-бүлени адаанче дээн ышкаш солуп турар.

Чамдык өг-бүлелерниң оочурунун шимчевейн турар чылдагааны база ында. Чүгле хей ажы-төлдүг өг-бүлелерни дээш турарга, эвээш ажы-төлдүг өг-бүлелерниң ээлчээ чыл-чылы-биле шимчээшкн чокка туруптар. Ынчангаш болдунары-биле оочурну шимчедип, ажылды чорудуп турар бис.

Оон ыңай назы-хар аайы-биле 35 харга чедир аныяк өг-бүлелерни деткиир болгай.

/ С. Очур-оол.

Бир чылын хей ажы-төлдүг, дараазында чылын эвээш ажы-төлдүг өг-бүлелерни деткири-биле, оочурну өскедип бадырып турда, чамдык аныяктарның назы-хары 35 хар чедер берген таварылгада өг-бүлени оочурдан уштур апар. Бо чүүл чамдыкта эпчок байдалдарны тургузуп турар. Олар чылдары-биле оочурда турар-даа болза, программаның негелдези ёзугаар оларны оочурдан уштур апар.

Ынчалза-даа элээн хей өг-бүлелер көдээ ажыл-агый шугумунун “Көдээ черлерни хөгжүдери” деп күрүне программаның ээлчээнче база кирип турар. Ында база өг-бүлелерни чурттаар оран-сава тудуп алыры-биле күрүне деткимчелери бар: социал адырның ажылдакчыларын, көдээ ажыл-агыйның ажылдакчыларын болгаш эң-не мурнуку ээлчегде агроүлетпүр ажылдакчыларын чурттаар оран-сава-биле хандыраар көрдүнген. 35 хар ажа берген аныяк өг-бүлелер ук программаның оочурунда база кирип турар. Өг-бүлелерге күрүне программаларының деткимчезин чедиштир хандыраар дээш, янзы-бүрү аргаларын көрүп турар бис.

ЭКИ ТУРАЧЫ АНЫЯКТАР

Светлана Очур-оолдун чугаазы-биле алырга, кожуунда #Кадыбис деп волонтерлар штавы ажылдап турар. Dobro.ru федералдыг сайтыда кожууннун 170 хире волонтерлары бүрүткеттинген. Штабта ниитизи-биле 30 волонтер амгы үеде ажылдап турар. Covid19 аарыг үезинде бажыңдан үнмейн эмненип турган аарыг кижилерниң хүн бүрүде чогудар херээн волонтерлар дузалажып турганын Светлана Очур-оол демдеглээн.

Оон ыңай долу эвес мөөнээшкн-биле кыйгырткан тускай дайынчы операцияның киржикчилериниң өг-бүлелеринге дузаны кадып турар. Күзүн кыйгырткан оолдарның өг-бүлелеринге кыш удур одаар ыаш-хөмүрүн четчележип, одаар суугузу аштап берип турган. Өг-бүлелер штабтың телефону дамчыштыр дилегни кирип турар. Тускай шериг операциязының киржикчилеринге чылыг идик-хеп, аргаан чүң уктарны хейү-биле чыып дузалашкан.

Кожууннун волонтерлары – “Школага өөрениринге дузалаш”, “Шивижигеш адаанга белек” дээн ышкаш хемчеглерниң идепкейлиг киржикчилери. Олар боттарының күзели-биле бир өг-бүлени хүлээнип алгаш, ачы-дуза акциязы-биле деткимчени чедирип турар.

Кожууннун хей-ниити ажылына оларның эки турачы хөөнү болгаш ачы-дузасы улуг. Суур аксында хүрээни доктаамал аштап арыглаар кижилер – эки турачылар. 2022 чылда Хемчик кежир көвүрүг чанында Будда бурганның овор-хевирин чоннун күжү-биле чаларадып салган. Аңаа база волонтерларның ак сеткилдиг эки турачы ажылын Светлана Очур-оол онзагайы-биле демдегледип.

Волонтержу аныяктар эки турачы улусчу дружина дежурство чуруму ёзугаар айның 21-ниң хүнүнде хайгааралче үнүп турар. Ол ышкаш олар назы четпээннер комиссиязының кежигүннер санынче база кирген.

Кожуунда спорт килдизиниң специализи аныяктар-биле ажылды каттай-хаара чорудуп турар. Спорт болгаш аныяктар ажылын күштөлдирер сорулгалыг кожуун бюджетинден муниципалдыг программаже акшаландырышкынны үндүрүп турар. 2022 чылда 130 спортчу хемчеглерниң 19-у республика чергелиг, 117-зи кожуун болгаш суму чергелиг болуп эрткен.

ТывКУ-нун эрттирип турары Кожууннар хүнүнге Сүт-Хөл кожуун чылдың-на киржир. Аңаа сургуулдарга белек-селек сөңнеп, аш-чемни чедирери чаңчыл болган. Бо-ла чүүлдерге акшаландырышкынны муниципалдыг программавыстан үндүрүп турар.

КОРУМ-ЧУРУМ БАЙДАЛЫ

Социал политика удуртукчузу Светлана Очур-оолдун дыңнады-биле, аныяктар аразында корум-чурум байдалы назы четпээн уругларга көөрге, оожум. 2022 чылда назы четпээннер аразында корум-чурум хажыдышкыны 100 хуу өскөн. Ол чай дургузунда бирээзи дүнеки үеде, өскези кезээ 18.00 шакта бүрүткеттинген. Ооң кол чылдагааны – ада-иениң харысалгазының суларап турарын удуртукчу демдегледип турар.

– Ада-иелер ортузунга кижизидилге талазы-биле ажылды шыңгыратпас болза, уруглар аразында кижизидилге ажылын чорударга-даа, түңнел чок болуп турар. Чүл дизе кижизидилге бажыңдан эгелээр. Уруглар бажыңында көрүп, дыңнап турар чүүлүн кудумчуга, школага, эш-өөрүнге тарадыр.

Ада-ие уругларын сургап кижизидер болза, оларның эки чагыс-сүмези уругларынга сиңнигер. Школаларда ада-иелер университеттери бар. Ооң кичээлдери чаңгыс аайланып, аңаа санныг ада-иелер кээп чоруй, чоорту келбестей бээр. Ынчангаш ада-иелерге кижизидилге талазы-биле темаларны класс шактарына көвүдөдип, тайылбыр ажылын чорудуп турар бис.

2023 чылдың бир дугаар кварталында корум-чурум хажыткан таварылгалар илеретинмээн. Ону чыл дургузунда тудар дээш, кожуун чагыргазы, башкылар демнежип турар бис.

Чүгле школа, уруглар садының башкылары ажылды чорудар эвес, кожууннун чурттакчылары корум-чурум ажылына киржилгелиг болуп кылдыр кожуун чагыргазы ажылдап турар. 2022 чылда социал байдалы берге 18 өг-бүлө хайгааралга турган болза, 2023 чылда 15 кылдыр бадып келген. Социал байдалы берге өг-бүлелерни баш бурунгаар илередип алгаш, оларны эдип алыры чиик болуп – деп, С. Очур-оол чугаалады.

Рейд, патронажтар үезинде оларга тайылбыр ажылын чорудуп турар. Амгы үеде полицияның хайгааралында 9 уруг, школаларның иштиги хайгааралында 14 уруг бар.

Хайгааралга алган 23 уруг-га дагыныкчылар кылдыр

хүндүткелдиг хамаатыларны дааскан. Дагыныкчыларның ажылы аңгы планныг болуп. Рейд үезинде бөлүк кижилер биле чаңгыс дагыныкчы кижиге хайгааралче үнерге, ылгалдын удуртукчу онзаллап турар. Чижээ, арага ижиптер өг-бүлөгө чаңгыс кижиге чедерге, сагыш-сеткилин ажыдып, чугаалажыптар. Хей кижиге чедерге, чүң-даа ыттавас таварылгалар база бар.

Хүндүткелдиг хамаатыларның дагыныкчылап турары дээштиг дээрзин ол демдегледип турар. Ооң чижээнге, үш ажы-төлүн чааскаан азырап турар ада “Истоки” деп адаалар деткиир федералдыг фондудан орун-дөжек, эт-септи деткимче кылдыр алган.

– Ол ажылын кагбас, ооң бажыңында аш-чем чок деп байдал турбас, уруг-дарыын чогуур деңнелде азырап турар.

УРУГЛАР АРАЗЫНДА КОРУМ-ЧУРУМ

“Бажыңымда мен” деп акцияны кожуун чагыргазы, башкылар, директорлар демнежип, хайгааралга алган. Ында кезээниң-не 9.00 шак соонда башкылар өөреникчилерин ончалап, вайберге медээлерин чоргузуп турар. Чижээ, бажыңында ол хире уруг бар, Кызылда азы Суг-Аксында ынча кижиге дыштанып турар дугайын доктаамал дыңнадып турар.

Башкы бир эвес шын эвес отчет медеглээр болза, ол дораан илереп кээр. Чурум үрээ таварылгада назы четпээннер комиссиязындан азы полициядан дыңнадышкыннар удуртукчуларга үргүлчү кээп турар. Хүн бүрүде уругларның турар черин бүгү профилактика субъектилери хайгааралга алган. Часкы дыштанылга үезинде Кара-Чыраа школаның ийги класының өөреникчизин Кызылдың мэриязының назы четпээннер комиссиязы эзирик хамаатылардан хавырган. Рейд үезинде хей эзирик кижилер аразында ооң чааскаан турганы илерээн. Ооң авазы Кызылда чурттап турар, дыштанылга үезинде найысылалче чорупкан дугайында башкызы чедир дыңнатпайн барган болган. Шак-ла мындыг дыңнадышкыннарның хемчээ кожуун чагыргазы чогуур хыналдага тудуп, улаштыр эдип-чазаар ажылды чорудуп турар.

/ Д. КАРА-САЛ.

Москваже ужупкан

О-Шынаадан когараан 10 харлыг оолдун өг-бүлезини эмненири-биле Москваже ужупканын ТР-ниң Чазак Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Орлан Сарыглар дыңнаткан.

«Бо эртен авашкылар Москваже ужуп үнүпкеннер. Өг-бүлениң Москваже оруунун чарыгдалын Тываның Кадык камгалал яамызы хандырган. Республиканың удуртукчузунун даалгазы-биле оларны аэропортка

Тываның бүрүн эргелиг төлээ чериниң ажылдакчылары уткуп алгаш, эмненир черинче үдеп чедирер. Бөгүндөн эгелеп эмчилер авашкыларны хүлээп эгелээр» — деп, Орлан Сарыглар чугаалаан.

Оолдун төрөөн кижилери эмнээшкн үезинде Тываның төлээ черинге дугуржулга

ёзугаар чурттаар.

«Байдалды контролга алдывыс. Оолду эмнээр эмчилер-биле шинчилгезиниң дугайында үргүлчү долгажып, харылзажып турар кылдыр дугуржуп алдывыс» — деп, О. Сарыглар түңнел чугаалаан.

/ Бистиң корр.

Чогуур хемчеглерни чорударын аазаан

Кызыл хоорайда чоокку чылдарда эргижирээн оран-савадан чурттакчы чонну хэй аал чурттаар чаа бажыңнарже көжүрүп, тудуг-хоорай улгадып, немежип турары эки. Ынчалза-даа чамдык чаа бажыңнарның шынарының дугайында чурттакчы чондан хомудал чазак-чагыргага кээп турар. Спутник микрорайонунуң Убсунурская кудумчузунда чоокта чаа туттунган бажыңнарның бирээзиниң чурттакчыларын хомудал кирген.

Убсунурская 8 дугаарлыг бажыңның чурттакчылары каяа-даа чедип, кайнаар-даа хомудалдарны кирип турган. Ынчалза-даа ол айтырыг ийи чыл дургузунда узамдыгып келген. Адактың соонда, Улусчу фронтуже хомудал киригенер. Ол айтырыгны хынап көөрү-биле, Улусчу фронтунуң Тывада салбырының төлээлери-биле бистиң тырттырар бөлүк үнүптүвүс.

Улусчу фронтунуң Тывада салбырының удуртукчузу

Саима Далчин ук адрессте бажыңнарны көргөш, ында байдалдың бергезин чугаалады:

— Чурттакчылар бижиптерге, мында чыгып келгенивис бо. Болза-даа коргунчуг, чурттаар арга-жок ханаларлыг бажыңнарны көрдүвүс. Эң-не чугула айтырыг дүдүй берген ханалар болбайн канчаар. Ынчалза-даа изиг сугнуң чылбайы, үрүп турар соок соңгалар дээш шиитпирлээр айтырыглар хэй дээрзин көрүп тур бис. Шак мындыг калбаа-биле дүдүй берген ханалар черле көрбээн бис. Ук айтырыгны дарый шиитпирлээри негетинип турар. Чүгө дээрге бо бажыңнарда чаш ажы-төл, инвалидтер, назы-хары дөгүй берген улус дээш кандыг-даа чурттакчылар бар-дыр.

Бо бажыңны 2021 чылда «Столица» деп башкарыкчы компания хүлээнип алган. Ук компанияның чиңгине директорунуң оралакчызы Саян Биче-оолдун чугаазы-биле, дээвири иштинде хоорзаларны шын эвес тургусканындан бо хүнде шапта-

раазыннар тургустунуп турар.

— Тудугжуларның чедир кылбаан ажылдары барын илереткен бис. Дээвири иштинде хоорзалар шын эвес кылдыгын, ынчангаш бо хүнде шаптаразыннар тургузуп турар. Чамдык хоорзаларда тудуг материалының богу дуй чыдыпкан. Чурттакчы чоннуң кириген хомудалдарының аайы-биле актыларны тургузуп турар бис.

Аржаана Сандык ийи назы четпээн ажы-төлү-биле бо бажыңда квартира хөлезилеп чурттап олурар. Ооң чугаалап турары-биле алырга, ханалар дүдүй бээрге, сүвүргөш, катап чугайлаан. Ынчалза-даа оларның кылган ажылы кандыг-даа түңнел чок болган. Ийи-ле ай болганда ханалар катап база дүдүп эгелээн.

Чүгле ол квартира эвес, өске-даа кожаларының база шак-ла ыңдыг. Олар база хомудалдарын кириген. Оон аңгыда, ол бажыңның изиг суу кезээде чылбай болур дээрзин база хомудал чугааладылар.

Людмила Дени-

сова квартиразының соңгаларындан соок үрүп турарын, өрээлдерниң температуразының чавызын хомудал чугаалады.

Любовь Фирсова, Убсунурская 8 дугаарлыг бажыңның чурттакчызы:

— 2020 чылдың ноябрьда чаа квартираның дүлгүрүн алгаш, көжүп келген бис. Ол-ла дораан бергедээш-киннер эгелээн. Подъездилерде стоктан суг дамдылап эвес, а агып турар. Кайнаар-даа долгап чедип турдүвүс. Ам 3 чыл болуруус ол-дур. Айтырыгны кым-даа шиитпирлевестир. Чөгеливис төнүп тур. Пандустарны кылып кааны шынар чок. Чаш ажы-төл оон аңдарлып-даа турар. Беш дугаар каътта кожаларымның квартираларында ханалары дүдүп калганын көрдүм.

Чингис Ховалыг, ТР-ниң тудуг сайыдының оралакчызы:

— Ол бажыңны «Энерготудуг» эгезинден төнчүзүңге чедир туткан. 2020 чылдың ноябрьда Кызыл хоорай чагыргазы бажыңны хүлээп

алгаш, биске хүлээткен. Ол үеде шак-ла мындыг чедир кылдынмаан ажылдар илереттимээн турган. Хомудал кирип турар хамаатыларның квартираларында башкарыкчы компания-биле кады ам база катап актыны тургузар бис. Ооң соонда күрүне тудуг чагыдыкчызы (госстройказак) ажылды хүлээнгөш, кылган тудугжулардан негелдени тургузар. Тудугжуларның кылган частырыларын эдерин чедип алыр бис.

ТҮҢНЭЛ СӨС:

Чаа туттунган бажыңның четпестеринге кым буруулугул? Тудугжулар? Хоорай чагыргазы? Башкарыкчы компания? Убсунурская 8-тиң чурттакчы чонунуң үнүн чазак-чагырга дыңнаан. Бир ай дургузунда чогуур хемчеглерни чорудар деп аазаан.

/ Айдың ОНДАР.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруктары.

| ТУРИЗМ |

Чагыгларны хүлээп ап эгелээн

Тыва Республикага турисчи инфраструктураны хөгжүдериниң талазы-биле грантылар мөөрейинге киржилгеге чагыгларны хүлээп ап эгелээн.

Туризм талазы-биле агентилелдин тодаратканы-биле алырга, субсидия хевирлиг грантыларны «Туризм болгаш аалчызырак чоруктуң индустриязы» национал төлөвилелдин иштинге хемнерниң, хөлдөрнүң, суг шыгжымырларының болгаш

өске-даа суг объектилериниң эриктеринге улус эштир черлерни тудуп-тургузары болгаш сайзырадыры, а ол ышкаш национал турисчи коопаларны тургузары база хөгжүдери угланышкыннар талазы-биле тыпсыр.

Грант деткимчезиниң баштайгы угланышкынның РФ-тиң национал үлегер-майыктарының негелделеринге дүүштүр улус эштир черлерниң чаагайжыдылганы нургулайында кирип турар. Бо угланышкынның төлөвилелдери 10 сая

рубльдин деткимчезинге кордап болурлар.

Ийги угланышкын национал турисчи коопалар-биле чергелештир турисчи курлавырларны чаагайжыдарын база чаартырын көрүп турар. Ынаар 6,7 сая рубльди углаар.

Эрткен чылын төлөвилелдерниң грант деткимчезинче кирип турар 44 регионнуң санынче Тыва киргенин сагындырып каалы. Күрүнениң саң-хөө деткимчезиниң ачызын-

да бараалгадып турар сервистин шынары регионга бедиир, туристерниң саны көвүдээр деп санап турар. Тываның сайгарлыкчылары боттарының эгелээшкинне-

рин боттандырырынга 43 сая ажыг рубльди алырлар.

Грант акшазын алырынга кордакчылардан чагыгларны апрель 30-ге чедир хүлээр. Аңаа хамаарышкан тодаргай медээни Туризм талазы-биле агентилелдин дараазында адресинден ап болур:

Кызыл хоорай, Кызыл партизаннар кудумчузу, 18 В («Туризм бажыңы»), 2-ги каът, 4 дугаарлыг өрээл. Тел.: 8 (39422) 3-44-33, электронуг шуудан: oteltourizm@yandex.ru

«Чеченада» 60 уруг немешкен

/ Эргелекчи Саяна Куулар.

Бо чылдың Чаа чылдан тура Чадаана хоорайның 60 өг-бүлөзи ажы-төлүн уруглар садынга тургузар аргалыг болган. «Демография» национал төлөвилелдин ачызында Чадаанада «Чечена» уруглар садынга чаа оран-сава немешкен. Чурттагы чонунуң саны 9 муң ашкан хоорайда 5 уруглар сады ажилдап турар. Оларның аразында «Чечена» — эң-не улуг уруглар садынга хамааржыр. Бо хүнде ында 12 бөлүктө 258 уруг, 71 ажилдакчы, оларның иштинде 30-и – башкылар, артканы техниктиг ажилдакчылар ажилдап турар.

Чаа оран-саваже эрткен чылын декабрь 30-де, Чаа чыл бүдүүзүндө, байырлыг байдалга кирген. Бо хүнде 4 ясли бөлүүндө 3 хар чедир назылыг 60 уруг бар. Оларны 8 кижизидикчи башкы өөредип-кижизидип турар.

Чөөн-Хемчик кожуунче сургакчылаашкын үезинде бо чаа, чараш уруглар садын барып көөр аргалыг болдувус. «Чечена» уруглар садының девискээринде ийи-ийи каът 2 бажың, аңаа немей бир каът чаа оран-сава база немешкен. Чаа туттунган оран-саваның ишти делгем, чылыг-чырык,

девискээринде уруглар ойнаар шөлчүгөштерде дериг-херекселдерни тургускан, чүгле ногаанчыдары арткан болду.

Уруглар садының эргелекчизи Саяна Куулар 36 чыл ниити стажтыг дуржулгалыг башкы. Бо уруглар садынга ооң чүгле эргелекчилээни безин 13 чыл. «Бо садикти чаа технологиялар биле туткан, Санпинниң сөөлгү стандарттарына езугаар кылган. Херек ужурлуг шупту дериг-херекселдер четче бар. Бир хар чартыктан 3 харга чедир уруглар чаа уруглар садынче күзөлдөө биле барып эгелээн. Чаа садигивисте спорт болгаш хөгжүм залы, методистиң өрээли, ылаңгыя эмчи сестразының кабинетин чаа технологияларга дүүштүр кылган. Аъш-чем кылыр өрээлди амгы үениң дериг-херекселдери-биле дерээн. Ам чүгле даштыкы ажилдар арткан, чүге дизе уруглар садын соок үеде хүлээткен болгаш. Тудугну кылган хүлээникчи организация «Регионстрой» КХН чылыг бээрге

девискээрни чаагайжыдып бээр болган. Ясли бөлүүндө кээп турар уруглар оочур езугаар олуттарны алган» — деп, Саяна Сонай-ооловна чаа садикти таныштырды.

«Чеченаның» демниг коллективи 2022 чылда РФ-тин Чырыдылга яамызының «Инновациялыг төлөвилелдер шөлдери» деп мөөрейинге киришкеш, тиилекчи болган. Ынчангаш бо садиктиң башкылар коллективи боттарының арга-дуржулганы республикага нептередир улуг сорулгалыг.

Уруглар садының бир харысалгалыг ажилдакчызы — эмчи сестразы Чечек Куулар. Эмчиниң хүлээлгези 200 ажыг чаштың кадыкшылын хүн бүрүдө хайгаараар, оларның чиир аъш-чеминиң шынары, өрээлдерниң арыг-сили дээш кылыр ажылы эң-не харысалгалыг.

Чечек Очуровна чаштар биле ажилдаары эң-не харысалгалыг ажил дээрзин чугаалады: «Бо үеде колдуунда грипп, ОРВИ аарыглары нептерээр. Ылаңгыя ясли бөлүктөрүндө чаштарны ада-иези эккеп каарга, адап-

тация эртер — чаа байдалга чаңчыгар үезинде уруглар эң-не хөй аарыыр. Чаш уруг өскө черге келгеш, башкыларына, аъш-чеминге, долгандыр турар байдалга баштай чаңчыгар. Эскерерге, колдуу шупту аарып эртер боор чорду. Ынчанмай, чаа-ла бир хар ажып турар уруглар ышкакжыл. Ынчангаш баштай чартык хүн тургузуп эгелээр бис, чоорту чаңчыгарына чедир.

Уруг бүрүзү аңгы, бир ай-даа ишти ыглап кээр уруглар бар. Эң-не бичии бөлүк уругларының хүн чуруму бир аңгы, тускай болур. Чаш уруглар биле ажилдаары дыка берге, анаа-даа ыглап турар боор азы аарааш, аакталы

бээр. Холдарын азы бир-ле чүүлду аксынче үргүлчү суггар, ынчангаш ойнаарактарын хүнде ийи катап дезинфекциялап чуур. Профилактика кылдыр кышкы, часкы үелерде витаминнерни аъш-чеминге холуй берип турар бис. Чем үезинде боскунче шын эвес чем ажырыптар-даа таварыл-

/ Эмчи сестразы Чечек Куулар.

галар турар, ынчангаш үргүлчү хайгааралга турар.

Чаа садигивис дыка онзандыр — изиг, соок суу бар, ам чүгле эки ажилдаар-ла-дыр бис».

«Чечена» уруглар садының девискээри ам улам делгем апарган, ынчангаш коллективтиң ажылы улгаткан. Чылыг бээрге, чаа девискээрин чаагайжыдыптарга, ону ногаанчыдып ыяштар олуртур, аңаа боттарының ногаачимизин тарыыр булуңчугаш тургузуп алыр сорулгалыг дээрзин эргелекчизи чугаалады.

Чадаанада чаарттыңан школа

РФ-тин Президентизиниң бот-идепкейи-биле үндүргөн «Школа системазының өөредилгезиниң чаартылганы» деп федералдыг программа езугаар 2022 чылда регионнуң 27 школазынга капитал септелгени чоруткан.

Ол школаларның бирээзинге Чадаананың 3 дугаар ортумак школазы хамааржыр. Эрткен неделяда сургакчылаашкын үезинде септеттинген школаны көрүп четтивис.

Дашты-иштин шевергин кылдыр кылган чаңгыс каът школаны 1958 чылда-ла туткан болду. Эрткен чылын бо школага капитал септелгени кылганы ол. 2022 чылдың сентябрь 1-де уруглар чаарттыңан школаже өөренип кирген, деп школаның директору Людмила Сегленмей

таныштырып чугаалады.

Часкы дыштанылга үези болгаш, школа ишти ээн, чүгле спорт залда уруглар ойнап турар. Школаның ишти-дашты арыг-силиг, чылыг, чырык. Фойезинде өөреникчилериниң чедишкиннерин көргүскөн шаңнал-макталдарын, кубоктарын хөйү-биле делгээни онзагай.

— Бистиң школавыс дыка улуг эвес, ында 623 школачы өөренип, 53 башкы башкылап турар. 250 өөреникчиге санап каан школада амгы үеде 600 уруг өөренип турар. Ынчангаш 2 ээлчегде өөренип турар бис. Эрги школавыс арай-ла хевир чок турган, федералдыг төлөвилелдин ачызында школавыс чаарттыңан. 10 кабинетти бүрүнү-биле чаарткан: эжиктерин, соңгаларын солаан, чаа дериг-херекселдер-биле шимээн. Ол ышкак спорт залдың база шала-

зын, соңгаларын солаан. Бо чылын спортчу шөлду база чаартырын планнап турар. Өөреникчилер, ада-иелер база школаның коллективи дыка өөрүп тур бис — деп, директорнун өөредилгекижизидилге талазы-биле оралакчызы Диана Монгуш чугаалады.

Капитал септелге мурнунда, 2020–21 чылдарда, доозукчуларының, ада-иелерниң база коллективтиң ачы-дузазы-биле школага немей тудуг кылып алганын Диана Өнер-ооловна дыңнатты: «Бо немей кылып алган тудуувусту езулуг чонуну тудуу деп адап болур. Ында ам 4 өөренир кабинет, 2 администрация өрээлдери немешкен. Ынчангаш бо тудугга киришкен бүгү-ле чонувуска четтиргенивисти илередирдир бис».

Башкылар септеттинген школазын таныштырып, че-

/ Директор Людмила Сегленмей, оралакчы Диана Монгуш.

дишкиннерин чугаалап тура, тудугну кылган хүлээникчи организацияның талазындан четпестерни база көргүстү: кичээлдээр кабинеттерде өрээлдер аразына салыр хээрэк эжиктер салып каан, кабинеттер аразының ханалары чуга, ишти хос. Септелгени кылган хүлээникчи

организация акша-хөреңгиниң чедишпээнинге чылдагааннап каанын школаның башкылары чугаалады.

Республиканың Өөредилге яамызындан, чазак-чагыргадан төлээлер кээп, бо айтырыгны көдүрүп, шиитпирлээр дээрзинге школаның башкылары бүзүрөп турар.

/ Арынны Алдынай СОЯН белеткээн.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

ИХЯ-НЫҢ ИСТЕЛГЕ ОРГАННАРЫНЫҢ 60 ЧЫЛЫНГА

Чонувуска бараан болдувус

1963 чылдың апрель 6-да ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлыы ёзугаар ССРЭ-ниң Иштики херектер яамызынга баштайгы истелгени чорудар эргени берген. Ол чарлык иштики херектер органнарының истелге аппаратаының ажил-чорудулгазының эгеи болган. Оон мурнунда милиция органнары хоойлу ёзугаар истекчилерниң тускай даалгаларын күүседир, баштайгы истелгени долузу-биле чорудар эргези чок турган. Истелге аппаратады бодунуң ажыктыын бадыйткаан.

2023 чылдың апрель 6-да ИХЯ-ның истелге органнарының 60 чылын демдеглэп эрттирер.

Кем-херек үүлгедикчилери-биле эптеш чок демиселди туруштуг, эрес-дидим кижилер чорудуп турар. Истекчи ажилдакчы кеземче херектерин чазыг чок шын истээрде, кижилерни сайгарып билир эки психолог болур ужурлуг. Кем-херек үүлгедикчилериниң назынын база оларның кандыг херектер дээш, каш катап шийтирип чораанын, өг-бүлезиниң байдалын, эптиг-чөптүг чугаалажып тургаш, билип алыры чугула. Истелге үезинде кем-херек үүлгедикчизиниң буруузу чигигидип турар байдалдарны база илерединер.

Истекчи профессия – кижиниң салым-чаяанындан болур. Эрге-хоойлу камгалап турар ак сеткилдиг ажилдакчы бүрүзү истекчи болуп шыдава. Истекчи кижиниң эң кол шынары – албан-хүлээлгезинге шынчызы.

1967 чылда Тээли ортумак школазын доозуптарымга, Бай-Тайга районнуң улус өөредилге килдизи Тээлиниң аныктарның кежээки школазынга 5–8 класстарга физика, математика башкызынга ажилдадып каан. Ол школаның доозукчу класстарын чедишкенин доостурптарымга, Дөң-Терек эге школазының эргелекчизинге томуйлаан.

1968 чылдың июнь 10-да 18 харлапкаш, июль айда Тыва АССР-ниң ИХЯ-ның милиционер албан-дужаалга албан-хүлээлгем күүседип кириптим. 1969 чылдың октябрьда Кызыл хоорайның шериг комиссариатынче

эки тура-биле шериг чоруур билдиришкин киригеш, Совет Армияга шериг хүлээлгем эрттирип чорупкан мен. Биче командирлер школазын дооскаш, салбыр командиринден взвод командири чедир депшээш, шеригден старшина эргелиг халашкан мен.

Шериг соонда иштики херектер органнарынче ажилдап киргеш, Тыва АССР-ниң ИХЯ-ның дежурный-инспектор база участок төлээзи албан-дужаалдарга ажилдап турдум. ССРЭ-ниң ИХЯ-ның Кызыл хоорайга турган иштики шериглер кезээне шериг хүлээлгемни хуусаадан прапорщик эргелиг ажыр эрттирери-биле, 1975 чылда Кызыл хоорайның шериг комиссариаты кыйгырткан. 1983 чылда албан-хүлээлгемниң хуусаазы доостурга, Тыва АССР-ниң ИХЯ-га улаштыр ажилдап кирдим. ССРЭ-ниң Иштики херектер яамызының Ташкент хоорайда милицияның дээди школазының дайынчы кезектериниң командирлерин белеккээр курстарга өөредилгени эрткеш, милиция батальонунуң штаб начальниги албан-дужаалга томуйлаткаш, ол батальонну дайынчы кезек кылдыр тургустум.

ССРЭ-ниң ИХЯ-ның Киев хоорайда политиктиг ажилдакчылар белеккээр курстарын дооскаш, политажылдакчы албан-дужаалга томуйлаттым. Политажылдакчы турган үемде шеригжиткен камгалал черинге ажилдап тургаш,

ИХЯ-ның, Күрүнениң айыыл чок чорук комитетиниң, Чепсектиг Күштерниң база партия, совет органнарының 69 коммунист хоочуннарындан тургустунган партия эге организациязының секретарына соңгудуп турдум. Эге организацияның кежигүннери коммунистерниң назын база эрге-дужаал талазы-биле ол үеде эң улуу Тываның иштики херектер сайыды чораан, милицияның 3-кү рангызының комиссары, сөөлүнде милицияның генерал-майору Монгуш Баян-оолович Арта. Тываның төлөптиг оглу-биле чаңгыс партия организациязынга бактаап, ооң-биле кады ажилдаар аас-кежиктиг болганымга чоргаарланым мен.

1991 чылда коммунист партияның ажил-чорудулгазын соксаткан соонда экономиктиг кем-херек үүлгедикчилериниң биле демисел болгаш истелге органнарынга ажилдап чордум. Истекчилеп ажилдаарынга институтка психология өөренип турганым база кижилер-биле ажилдап, чугаалажып билirim улуг дуза болган.

Бир катап Элегес-Аксы суурдан бизинде ханныг бижекти песте ораап алган эр кижилер келгеш: «Өөм ишти-биле бажыңывыска арага ижи, хөөрежи олурувуста, эзирик анык оолдар келгеш, арагавысты хунаап ишкеш, менче халдаарга, кадайым болчурга, кухня бижээ-биле

бижектерге, өөм ишти амы-тынындан чарылган, мен балды алгаш, камгаланырымга, дезиптилер» – деп, тайылбыр берген. Кем-херек болган черниң көрүлдэин кылыры-биле эксперт-криминалисти алгаш, чоруптум. Бажыңга каш кижилер турганын тодарадыры-биле, аяк-савада салаа истерин болгаш тырткан таакпы артынчыларын шинчиледивис. Аяк-савада ашак-кадайның салааларының истерин, таакпы артынчыларын каразыттырып турар кижиниң биологтуг артынчыларын эксперт илереткенин таныштыргаш, каразыттырып турар кижилер-биле чугаалашканын түңнелинде, бодунуң буруузу миннип, кем-херекти үүлгеткенин өчээм.

Истекчиден истелге салбырының начальниги албан-дужаалга чедир депшип ажилдааш, ИХЯ-дан пенсияже 25 чыл стажтыг үндүм. Иштики херектер органнарынга ажилдап чорааш, «Отличник милиции», «За безупречную службу в МВД», «За безупречную службу» медальдың 1,2,3 чергелери-биле, «Ветеран МВД», «Ветеран Вооруженных Сил», «Ветеран труда», «Ветеран следственных подразделений МВД», «Комиссары, политруки, замполиты» медальдар болгаш өске-даа юбилейлиг медальдар-биле шаңнаттым.

Пенсияже үнгеш, 15 чыл дургузунда күрүне албан черлеринге юристеп ажилдадым.

1972–73 чылдарда Чөөн-Хемчиктин иштики херектер килдизиниң участок төлээзи тургаш, кады ажилдап чораным истелге салбырының начальниги С.Х. Адыгны, истекчилер Б.А. Самдан, Тока Монгуш, К.С. Ховалыгны база Кызыл кожууннуң ИХК-ге М.Ш. Соян, З.О. Ондар оларның истелге ажилынга бердингенин, истээн херектериниң шынарлыын истелге органнарының 60 чыл юбилейинде сактып чоруур-дур мен.

Эртем-билигже сундулуг база чаа чүвени билип алыксаар мен. Филолог, юрист эртемнерни иштики херектер органнарынга ажилдап турган үемде бот-өөредилге-биле чедип алдым. 2014 чылда, 64 харлыымда, Тываның күрүне университетиниң филология факультетиниң англи дыл кафедрасынга очулдурукчу мергежилди өөренип дооскаш, диплом ажилын «тергиин» демдеке камгаладым.

Тибет астрология болгаш медицина институтунда тибет астрология биле геомантияның долу курузун дооскаш, диплом ажилын амгы үеде белекпел тур мен. 73 харлыг-даа болза, пенсионер истекчи халас үе чидирбейн чоруур мен.

Тыва Республиканың ИХЯ-ның ажилдакчылары, Дансюрюн династияның баштыңы мен. Шупту 7 кижилер, оларның 3-ү истекчи: юстицияның халажылгада капитаны Дондук-оол Дансюрюн, юстицияның халажылгада подполковниги Октябрина Сат, юстицияның улуг лейтенанты Чодураа Март-ооловна. База полицияның халажылгада полковниги Далаа Хертекович, милицияның халажылгада майору Март-оол Хертекович, полицияның халажылгада майору Оксана Дондук-ооловна, полицияның улуг лейтенанты Адыгжы Март-оолович.

Кижилер бир-ле чүвени чедип алырын күзеп, кызымак, сундулуг өөренип болза, күзелин ыяп-ла чедип алыр дээрзинге бүзүрээр мен.

Кезээде өөренип чоруурун, чуртталгада бүгү-ле чүвеге топтуг, чурумнуг, ак сеткилдиг, кижизиг болурун аныктарга чагыдым.

/ Дондук-оол ДАНСЮРЮН, юстицияның халажылгада капитаны.

| «ТААРЫМЧАЛЫГ ХООРАЙ ХҮРЭЭЛЕЛИН ХЕВИРЛЭЭРИ» ФЕДЕРАЛДЫГ ТӨЛЕВИЛЕЛ |

Бадылаашкынга чедир ийи неделя арткан

«Таарымчалыг хоорай хүрээлелин хевирлээри» федералдыг төлевилелди боттандыраары-биле, апрель 15-тен май 31-ге чедир чаа-гайжыдар объектилер дээш <https://za.gorodsreda.ru/>.

платформага бүгү-российжи бадылаашкын эгелээр.

«Госуслуги» интернет-порталында бүрүткели болгаш шынзыткан аккаунтузу бар, 14 хардан өрү назылыг хамаатылар бадылап болур. Интернет

ажыглап билбес кижилерге бадылаашкын киржикчилеринге тургускан хей-ниити черлеринде ажилдап турар волонтерлар дузалажыр.

Информастыг кампания чорудар талазы-биле опера-

торунга, бадылаашкынны үдээринге, «Национал приоритеттер» автономнуг коммерциялыг эвес организация киржир.

/ Бистиң корр.

| КУШ-АЖЫЛЧЫ КИЖИ |

Кыры шимчээрге, хырын тодар

«Часкы хүн чылды чемгерер» дээри-даа чөп. Шынап-ла, чазын ногаа-чимизин тарып, күзүн дүжүдүн ажаап, болбаазырадып, шыгжап алырга, бүдүн чылды өттүр тодуг-догаа болур болгай.

Суг-Аксы суурда ногаа ажаар талазы-биле чонга билдингир апарган Чодураа Ооржактың бажың-балгадынга аалдап четтивис. Ооң бажыңы дол-дур ногаан өзүмнер: капуста, помидор, перец дээш өске-даа ногаа аймааның өзүмнерин столдар кырында олурткан болду. Өгнүң херээжен ээзиниң ажилгыркежээзи сан-түңү билдинмес хөй өзүмнеринден-не илдең. Ол чүгле ажилгыркежээ эвес, а чугаа-домакка база тура дүшпес, «суглук чокка» хөөрээр кижиге болду.

Чодураа Домуй-ооловна 1970 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Тала суму-зунга бөдүүн арааттарның он ажы-төлүнүң беш дугаар кызы болуп төрүттүнген. Чодураа Домуй-ооловна тускай дооскан эртеми чок-даа болза, аныяандан-на садыг-саймаага ажилдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Ооржактарның өг-бүлөзү беш ажы-төлдүг. Амгы үеде олар школачы хеймер оглу-биле малын малдап, ногаазын тарып амыдырап олурар. Улуг ажы-төлү эртем-билиг чедип алгаш, ада-иезиниң «уязындан ужуп үнгөш», боттарының амыдыралын тыва берген-даа болза, чайгы үеде күдээ-кенээттери-биле кады чанып кээрлер.

«Амыдырал дээш дыка кызып чоруур өг-бүлө бис. Бурунгаар чүткүп-ле чоруур болза, чедишкinner ыяап-ла турар деп амыдырал бисти өөредип каан. Хол куруг олурар болза, мынча хөй ногааны кым олуртуп бээр боор. Ногаа-чимис тарааш, ажаап алгаш, акша-төгерикке чедирип алыры амыр эвес ажил-дыр. Амыдыралывыс эки болзун, ажы-төлүвүс тодуг-догаа чорзун дээш, 20 шаа бода малды азырап чор бис. Мал-маганывыстың ачызы-биле ажы-төлүвүсү өөредип, өглөп, дөргүл-төреливиске өмөк-дөмөк болуп, дуза кадып чоруурувус бо» — деп, Чодураа Домуй-ооловна чугаалады.

Эрес-кежээ иениң бир ынак ажылы — ногаа ажаап өстүрери. Хүүректи туткан

соонда, ынак ажылынче «шымнып» кире бээр. Өгнүң эр ээзи суурнуң кададынга-даа малын катпас, хүннүң-не боду кадарчылаар.

Кожууннуң чону Чодураа Ооржакты өзүмнер садар деп билир апарган. Чамдык аныяк уругларга ногаа тарыырын өөредип, арга-дуржулгазын дамчыдып чоруур дагдыныкчы-даа апаар.

«Бир эвес агаар-бойдус чылыг, эрте час дүжер болза, дүжүт эки болур. Соок чай болза, ногаа четчип өспейн, туруп алыр. Чылыг болур болза-ла, кандыг-даа ногааны сүстүмө кылдыр алыр. Инек мал тутпас болза, ногаа тарыыр хөргүннү кайыын алыр боор. Мал өдээниң ажыын база көрүп чор бис» — деп, ол немеди.

Чодураа Ооржак эртениң-не 4.00 шакта туруп алгаш, 8.00 шакка чедир ногаа чашпаннаар. Хүндүс теплица иштинге ажилдаттынмас, изии кончуг апаар. Оон 16.00 шактан ыңай бичиилеп суггар-тынып эгелээр.

Чайгы үеде чаңгыс чер чурттугларына тараан огурең, помидорун садып чайлаар. Улус ооң ногаазын күзелдii-биле садып алыр

апарган. Августан эгелээш, дузаныр ажилдары эгелээр. Боттарына четчир кылдыр шыгжап алгаш, артыкшылын чонга садып-саарып, акша-төгерикке чедирип алыр.

Күрүнениң тускай программаларының детким-чезин-даа манавайн, бодунуң

күжү-биле амыдырап чоруур хамаатыларывыс бары өөрүнчүг-дүр. «Кыры шимчээрге, хырын тодар» деп чүве бо-дур ийин.

/ Айдың ОНДАР
чугаалашкан.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырт-тырган чуруу.

| КИНО УРАН ЧҮҮЛҮ |

Фильмниң кол маадырын бөрү чипкен

Март 27-ден апрель 3-ке чедир Москвадан документалдыг фильм тырттырар үш кижиден тургустунган бөлүк Тывага кээп чораан. Олар тыва езу-чаңчылдар, көшкүн амыдыралдың эрги үеден бээр бо хүннерге чедир кадагалаттынып арткан байдалдарын, сарлык болгаш тебе малды өстүрүп, ажаап турарының өске черлерге дөмөйлөшпес чүүлдерин ылавылап, ону фильмге көргүзөр сорулгалыг кээп чораан.

Бөлүктүн удуртукчузу билдингир режиссер Светлана Стасенко. Ол бодунуң документалдыг фильминери-биле чүгле Россияның эвес, а Европа чурттарының хөй шаңналдарының болгаш Американың кинематография уран чүүлүнүң академиязының «Оскар» шаңналының эдилекчизи.

Ооң-биле кады хөйге билдингир оператор Ирина Уральская келген. Ол база хөй шаңналдарның, ооң иштинде Россияның кинематография уран чүүлүнүң академиязының «Ника» национал шаңналының эдилекчизи, Күрүнениң кино болгаш телевидение институтунда операторлар факультетинде лекцияларны база номчуп турар. Бөлүктүн үш дугаар

киржикчизи, үн режиссеру Кирилл Нечаев. Ол ОРТ телеканалда үн режиссеру кылдыр ажилдап турар.

Бо улус Кызылга келгеш, бир дугаарында, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының сайыды Сергей Ондар-биле ужурашкан (апрель 3-те халашкан). Сайыт москвалыктарга сарлык малдың бажын өстүреринге кандыг чылдагааннар шаптарга-зыннарны тургузуп турарын, эң-не кыдыг-кызыгаар черде турар кожууннуң тайга-таскыл черлеринде чурттап турар сарлыкчыларының амыдыралын экижидеринге кандыг деткимче чугула болуп турарын тайылбырлап берген. Ол ышкаш малчыннарның ажил-амыдыралын экижидип алырынга хамаарышкан кандыг-даа деңгелге хоойлудүрүм хүлээп алыр арга тургустунуп келир таварылгада, оларның фильми көргүзүг материал болур болза, кончуг эки ийик деп чугаалааш, чедишкinnerни күзөөн.

Баштайгы хүннерде тырттырар бөлүк Мөңгүн-Тайганың «Мөген-Бүрөн» КУБ-туң девискээринде малчыннарга чедер орук-суурнуң нарын-бергезин, дошка кадалып, кадыр-берт даглар кыры-биле чоруп келгенин-даа бергезинмээн. Доктааган-на черинге бойдустуң чаражын, агаарының арын магадап

ханмааннар. Ынчап чорааш, Кызыл-Шың бажының сарлыкчыларының ажил-амыдыралын тырттырып, ажилдаан.

Олар албан-биле мал оолдаашкынының үезин шилип, чаа төрүттүнген бызааларның баштайгы базымнарындан эгелээш, иезиниң аазын бир дугаар эмип, тендиңейнип турарын, инектиң чаш төлүнге хамаарылгазын база өске-даа чүүлдерни хүнзедир тырттырып келген. Ынчап турда, харалаан, ол хүн тырттырар ажил доосту бээрге, сарлыктың кадарчызы орай кежээ малын бөлүп чеде бээрге, чай кадында, чаңгыс безин хонмаанда, фильмниң кол маадыры болур деп турган демги чаа төрүттүнген бызааны бөрү чипкен болган... Тырттырар бөлүктүн операторунуң карааның чажы сыстып, дыка-ла хомудаан. Өшкү-Саар Ооржак ону дыңнааш: «Ол чоокта эр, кыс — ийи бөрү бар чүве. Кыс бөрү боос. Удавас төрүүр. Чанында эр бөрү оозун азырап, чаш бызаалар тудуп берип турары ол-дур» — деп тайылбырлады. Ол бойдустуң база бир кижиге чагыртпас хоойлузу.

Мөңгүн-Тайгага ажилдаан соонда, тырттырар бөлүк Баян-Колдун Кызыл-Чыраада төвөлери база тырттырган. Бо удаада сургакчылаашкынының сан-

ныг хонуктарының кончуг дүрген төне бергенинге хараадап, Москвасынче чаныпканнар.

«Бодуң үнүң дыңна» деп документалдыг фильмниң бо чүгле эге базымнары болуп турар. Тырттырар бөлүктүн мурнунда чыл дургузунда ам-даа кылыр ажилдары хөй. Мөңгүн-Тайгага чайын ийи неделя дургузунда, ооң

соонда күзүн база кээп тырттырар дээн.

Телевилелдин удуртукчузу, продюсер Лиза Антонова ук документалдыг фильмни тырттырарына «Культура» төлевилелдин грантызы деткимчени берген деп чугаалаан.

/ К. МОНГУШ.
Чуруктар авторнуу.

ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ 80 ЧЫЛ ОЮНГА

Тыва литература делегейинде

Тывага чурукчулар, композиторлар, театр актеры, журналистер эвилелдеринин аразындан эң баштайгызы Тываның чогаалчылар эвилели 1942 чылда тургустунганын төөгү материалдарындан тодаргай билер бис.

Уран чүүлдүн бир хевири чечен чогаал – кижилерниң угаан-медерелин хевирлээр бир чугула шимчедикчи күш. Чогаалчылар эвилелин тургусканы-биле чогаал бижиир кижилер бөрүзү чечен чогаал дээрге тускай негелделерлиг уран-чечен чогаалдыг деп медереп билген турар ужурулуг деп чүвени айтып турган. ЧЭ кедизинде профессионал чогаалчыларның эвилели апар ужурулуг деп мындыг бодалга чагыртып, эрге-чагырга черлери доктаал-саавыр-биле эвилелди тургускан, а эвилелдин эң баштайгы кижигүннери бедик көдүрлүүшкүннүг ажил-чорудулгазын эгелээн деп билип турар бис.

ТАР-ның Чогаалчылар эвилелин тургузарының мурнунда чылдарда күрүне чергелиг элээн хей ажилдар чоруттунганын төөгүде айтып турган. Ол бүгүнү ЧЭ-ниң эге таваа деп санап болур. 1930 чылда тургустунган ТАР-ның Эртем комитети тыва бижиик, тыва дылга, орус дылга, төөгү болгаш бойдус эртемнеринге өөредилге номнарын чогаадып белеткээринге, музей, ном үндүрер чер, күрүне архиви угланышкыннарга ажил-чорудулгазын эгелээнин билер бис. 1935 чылда Чогаал комитети тургустунган. 1938 чылда ук комитеттин чанынга чечен чогаал килдизин ажиткан. ТАР үезинде ажиттыганын өөредилге комбинатының чанынга театр бөлгүмү ажилдап турган. Ол үеде «Шын» болгаш «Хостуг арат» солуннарның редакцияларына тургустунган литература бөлгүмнери чогаалдыкчы ажылы эгелеп чоруур чогаалчыларны каттыштыра-рынга, оларның чогаалдыкчы өзүлдизинге улуг рольду ойнаан.

Тываның чогаалчылар эвилелиниң 1942 чылда тургузукчу хуралына 31 автор киришкен, оларның аттары архив саавырларында бижиттинген: Салчак Тока, Сарыг-Донгак Чымба, Сергей Бүрбү, Степан Сарыг-оол, Моңгуш Идам-Сүрүң, Алексей Хөвөңмей, Ондар Доржу, Полина Калиничева, Чамзырай, Василий Эренчин, Самба-Лүндүп, Иргит Бадыраа, Оюн Сундуй, Оюн Эргил-оол, Салчак Лопсан, Ондар Сагаан-оол, Рамазанова Мария, Куулар Тамбы-Сүрүң, А. Пальмбах, Очурбаанак, Леонид Чадамба, А. Көк-оол, Исполнев, Матвеев, Бобкова, Сеглеңмей, Салчак Тамба, Дугаржап, Соян Тамба, Хертек Куңгаа, Тевек-Кежеге. Бо 31 кижиниң аразындан

Салчак Тока, Сергей Бүрбү, Степан Сарыг-оол, Моңгуш Идам-Сүрүң, Василий Эренчин, Самба-Лүндүп, Иргит Бадыраа, Куулар Тамбы-Сүрүң, А. Пальмбах, Леонид Чадамба, Сеглеңмей, Салчак Тамба дээш өскелер-даа Тываның ат-сураглыг чогаалчылары апарган, үелерниң солчул-газынга чагыртпас, тыва классика деп үнелеп турары-выс, ылап-ла мөңгө чогаалдарны бижээ.

«Чогаалчылар эвилели» деп билииштинде «чогаалчы», «уран чогаалга салым-чаяанныглар» деп уткадан аңгыда, «күрүне чергелиг харысалга онаашкан тускай мергежилдиглер» база ооң соондагы чылдарда «салым-чолун чечен чогаал-биле болгаш ажил-амыдыралын бүрүн чогаалдыг-биле холбаан» деп уткалар каттыжып келгени көскү.

С.Б. Пюрбю:
«Чонга-хөйгө аян тудуп,
бараан боорда,
Чүректерни дүймөдиптер
чаңгыс сөс дээш
Чогаалчының човалгазы –
аар ижин
Чүнүң-биле дөмөйлөзө
четчир ирги?» –

диген болгай.

Чогаалчылар эвилелиниң эң баштайгы бо даңзыда ады кирген сураглыг тоолчуус Тевек-Кежегеге хамаарыштыр «чогаалчы» деп ат чон иштинге тараваан-даа болза, тыва уран чогаалдың үндизин дөстери ханы, сагыш-сеткил культуразының өнчү-байлаа канчаар-даа аажок делгем, байлак дээрзин чогаал хөгжүлдэи бадыткаан-даа.

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң хүрээленинге 33 чогаалчы бактаап турган: 1945 ч. – С.К. Тока, В.Ш. Көк-оол, С.А. Сарыг-оол, О.К. Саган-оол, С.Б. Пюрбю [1948 ч. репрессияга таварышкан үндүрткен, ооң соонда 1957 ч. дагын хүлээп алдынган], Б.Д. Хөвөңмей, А.А. Пальмбах, В.Л. Эренчин, С.К.-К. Самба-Лүндүп, М.Ы. Идам-Сүрүң [1948 ч. репрессияга таварышкан үндүрткен, ооң соонда 1961 ч. дагын хүлээп алдынган], Л.Б. Ча-

дамба, А.Д. Бобкова [1951 ч. эвилел кижигүнүндөн үнгөн]. 1949 ч. – Ю.Ш. Кюнзегеш, А.К. Калзан. 1960 чч. – С.С. Сюрюн-оол, О.Ө. Сувакпит, С.В. Козлова, А.Т. Даржаа, [1975 ч. А.Т. Даржаа эвилел кижигүнүндөн хостаткан], М.А. Хадаханэ, К.-Э.К. Кудажы. 1970 чч. – А.Ф. Емельянов, М.Б. Кенин-Лопсан, А.А. Даржай. 1980 чч. – Д.Д. Сарыкай, Е.Т. Танова, Ч.Ч. Куулар, В.С. Серен-оол, М.К. Элчей-оол, В.Б.-Х. Монгуш. 1990–1991 чч. – Н.Ш. Куулар, А.К. Үержаа, А.Х.-О. Ховалыг, Е.В. Антуфьев. 1993 чылдан бээр Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүннери: М.Б. Доржу, Э.Л. Донгак, М.Б. Ховалыг, К.Д. Бижек, Э.Б. Мижит, Ч.Т. Ирбижей, З.Б. Самдан, С.С. Комбу, Л.Х. Иргит, Ш.М. Суваң, М.А. Күжүгет, У.А. Донгак, С.М. Өндүр, И.П. Принцева, М.Н. Ооржак болгаш өскелер-даа болганнар.

Чогаалчылар эвилелиниң кижигүннери, чогаал шинчилекчилери, эртемденнер А.К. Калзан биле М.А. Хадаханэ тыва литератураның хөгжүлдизинге үнелеп четпес улуг үлүүн киригенер. Оларның болгаш дыл эртемденнериниң ажилдарындан утпаза чогуур чугула бодалдар мындыг: литература дыл – национал дылдың дээди хевири, чоннуң өнчүзү; төөгүнүн узун оруунга тыва нацияның хевирлеттинеринге, кайы-даа үелерде сагыш-сеткилдин болгаш арыг мөзү-шынарның өзээн чон аразына тударына эң чугула рольду чечен чогаал ойнаар, тыва чечен чогаал чоннуң угаан-сарылының болгаш культуразының бедик чедишкени; тыва литературалыг дылдың бүгү уран-чечен аргаларын дески ажыглап, чогаалдыкчы ажылывысты чорудар деп бодаар болзувусса, чечен чогаалы-высче кичээнгейивисти угландырап ужурулуг бис.

Бүгү ССРЭ-ге ышкаш, тургустунган чылында-ла Чогаалчылар эвилели чогаал ажылына коммунистидеологияны дорт удуртулга болдурган, хайгаарап чагырап

орган болу берген. Чогаалчылар эвилели тыва чечен чогаалдың хөгжүлдизинге чаагай салдар чедиргенинден аңгыда, чечен чогаалдың эчис сорулгаларына шаптык болуп турганын ниитилел медереп билип эгелээн, ооң дугайында төөгү-шинчилел ажилдарында хөйү-биле бижип турар апарган. Чогаалдарына бот-медерелин хостуг илереткени, дидим хамааты туружу, ниитилелдин нарын-берге айтырыгларын чогаалдарына көдүргени дээш чогаалчылар шүгүмчүлөдип, репрессияга таваржып, чогаалдары хорутунуп, кыстырып турганын эки билер бис. Чүректин кыйгызы, сагыш-сеткилдин аарышкызы, бот-сайгарылгандан төрүттүнген чогаалдарына хамааты туружун илереткени дээш чогаалчыларывыстың намдар-төөгүзү амгы салгалга кичээндирг болбайн аан. С.Б. Пюрбю 1948–1956 чылдарда хосталгазын казыткан. С.А. Сарыг-оол ол чылдарда күрүнениң айыыл чок чорук органнының хайгааралына турган. М.Ы. Идам-Сюрюн 1948 чылда буруудаттыргаш, хосталгазын казыткан. Ф.Ш. Сеглеңмей репрессияга таварышкан, хөй чылдарда чогаалдарын парладыр аргазы чок турган.

Ол үениң чогаалдыкчы интеллигенциясының төлээлериниң сактыышкынарындан кирген медээлер: М.Б. Кенин-Лопсанның «Сараланың салымы» деп романын парлаарын хораан турган, ооң соонда чогаалдың адын өскерткеш парлаан («Улуг хемниң шапкыны», 1965 ч.). С.С. Сюрюн-оолдун прозанын 1970 чылдарда критика хүлээп албаан.

Чогаалдыкчы ажилды дорт башкарып чагырап сорулгалыг күрүне удуртулгазының эмин эрттир холгаарлап турганындан тыва чечен чогаал элээн чогаал-түрөгдөлди көргөни төөгүдөн билдингир. С.Б. Пюрбюнуң «Төрээн черим» деп баштайгы шүлүк номун номчукчулар чажырып турганын бистиң улуг назылыг номчукчуларывыс

херечилеп арткан. Барык 1970 чылдарның төнчүзүнге чедир авторлар «иштики редакторга», «бот-хуунуң иштики хыналдазынга» («иштики цензор») чагыртып турганын айытса чогуур. Ол үеде чогаал күрүнениң тускай органы цензураның дорт хыналдазынга турган. Ындыг-даа болза тыва уран сөстүң ыры боглуп калбаан, ооң дугайында улустуң чогаалчызы А.А. Даржайның С.Б. Пюрбюге тураскааткан «Чалча-даа, хөдөл-даа эвес» (2013) деп барымдаалыг тоожузуна бижиикан. Сөөлгү чылдарның чаа чогаалында Тываның улустуң чогаалчызы Н.Ш. Кууларның «Муңгаштатпаан муңчулбас ыр» (2018) деп романында ооң дугайында элээн ханы, хөөмей-сыгыт-биле холбап сайгарган боданышкыннар бар.

Хөгжүм, чурулга, шии, балет оларның үндизин хевири чечен чогаал чүве болганда, уран сөстүң чоннуң амыдырал-чуртталгазының сайзыралына дорт салдарлының дугайында улустуң чогаалчызы Э.Б. Мижит ЧЭ-ниң 70 хар оюн демдеглээн чылында, 10 чыл бурунгаар, мынчаар чугаалаан: «Уран-чечени-биле бедик деңнелдиг чогаалдар чоннуң интеллектуалдыг сайзыралын херечилеп турар. Ол кайы-даа үелерде ындыг турган. Ниитилелге болгаш эрге-чагырга черлеринге бис ооң дугайында үргүлчү сагындырып чоруур ужурулуг бис».

Чогаалчылар эвилели – чечен чогаалга салым-чолун кошкан, делегейниң хөй-хөй чоннарының депшилгелиг культурлуг өнчүзүн ажадар чогаалдарны бижип чоруур кижилерниң эки тура-биле эвилелдежи, каттыжып, демнежи, деткижи ажилдаар органиастыг хевири.

С.Б. Пюрбю бодунуң үезинде: «Чаңгыс сөс дээш...» [чогаалчылар...]

«Чайжок бачым аар ишти кылып чоруур,
Сеткил хайныр, чечен ыры
чогаалды дээш,
Чөжө сөстү кожуп, шөңөп шиливес дээр» – деп.

Ол ышкаш чечен чогаал сөзү – ыры:

«... ынакшылды, өжээнни-даа кыпсы кааптар.

Өөрүшкүнү, идөгөлди чырыдыптар.

Өлүмү чок, элэнди чок, мөңгө дириг» –

деп бижээни чаа салгалдарга дамчып, сеткилдерге сиңе берген.

Шүлүкчүнүң чечен-мерген сөстери чылдар өттүр чүректери хөлзедип, угаан-бодалывысты доюлдуруп, кичээндирип чор!

/ У.А. ДОНГАК,
филология эртемнериниң кандидаты, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү.

/ В.С. САЛЧАК,
ТГШИ-ниң чогаал секторунуң эртем ажилдакчызы.

Ажыл-ишке алдаржаан кижилер-биле кады

Аныяк-чалыы шаамдан ажылдап чорааш, кандыг омак-сергек, туруштуг, бурунгаар көрүштүг, ажылынга бердинген кижилерни көрбедим дээр.

Дыштанылга үезинде Шивилиг аржаанынга дыштанып, төрелдеримниң өөнге амыр-дыштыг аржаанга кирип, селгүүстеп, каттап турганымны утпас-тыр мен. Олар дээрге үе-дүптен мал-маган-биле халбактанчып келген Кызыл-Дагның хүндүлүг, хөрөк сыңмас орден-медальдыг кадарчылары-ла болгай.

Бир хүн аржаанга сайыдым Дөжүлдей Бүрзүнейович биле Норбу дээр башкы келди. «Эр хей! Ажылдааның эки болганын демдегледип, бо кадыкшылы кошкак акың агаарлыг чер Кара-Хөлгө ажылдазын. Ам-даа аныяк-тыр сен, чүгле сеңээ бүзүрээр-дир мен. Кадыкшылга школазынга ажылдаар сен» — деп, экимче часкавышаан, чугаалады.

Өггө шайлап, чөмненип, элээн хөөрежи олурувуста, сайыт: «Бо аныяк кижини, коммунист боорга, кайы школа-да берге байдал барыл, ынаар чорудардыр мен. Чөптүг-даа, чөп чок-даа тала-лар бар» — деп чугаалады.

Сайыттың чугаазы чөп. Мен Бай-Тайга кожууннуң кайы-даа школазынга 35 чыл дургузунда ажылдап каапкан мен. Ол хире үе иштинде башкылап кээри берге-даа. Бодумнуң төрөөнү школам Бай-Тал ортумака школазы болгай. Ол школага ийи удаа директорлап ажылдадым.

Кайы-даа школага ажылдап чорааш, мээң сонугаар чүүлүм — туризм. Ооң янзы-бүрү хевирлери. Шуйга, Кара-Хөлгө, Бай-Талга чурт дугайында музейни тургузарынга улуг үлүг-хуумну кириген мен.

Күзел болгаш чүткүл турда, ажыл-агыйга бергелер турбас деп чүве ол-дур ийин. Эш-өөр көвейде, чону чоорган дээр ийикпе. Корабль дег 3 каът школага директорлап тургаш, 2011 чылда хүндүлүг дыштанылгаже үнген мен. Доостурган клазымның өөреникчилери үргүлчү меңээ кээп ужуражыр, хөөрежирлер. Ам бо үеде школаны септеп каан, чаражын! Суурувуста эң-не бедик бажың — школа.

**/ Б.И. ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну, РФ-тиң
өөредилгезиниң
тергиини.**

| ХУУДА БОДАЛ |

Ыт кежи чагы

Мээң ада-ием, өгбелеримниң эштип, кедип чораан хеви — ыт кежи чагы дугайында сактышкынымны бижип көрөйн. Ыт кежин хеп, эдилеп аймаа кылдыр тывалар база ажыглап чораан дээрзин улуг назылыг кижилер сактып кээри чугаажок. Тос чүзүн мал аразынче ыт база кирип турар болгай, өске хой-өшкү, инек-чылгы, төве-сарлык кежин ажыглап турар болганда, ыт кежин база ажыглаар арга бар болбайн аан. Оон унты идиктер, бөрт, моюндурук даарап кедип чораан улус база бар дээрзи чугаажок. Ыт кежинден даараан чымчак идиктерлиг, бөрттерлиг кижилерден ыт коргар деп, кырганның чугаалажыр...

Бичии тургаш Шамбалыг суурдан ырак эвес Дүңгүр эзими деп арга ишти черге ада-ием-биле чурттап турган мен. Мени, мээң эштеримни ада-иевис кышкы дыштанылга үезинде шанактыг алырда, ыт кежи чагы-биле шуглап алгаш, ап алыр турганын эки сактыр мен. Дыка чылгы, чымчак чүве.

Бо үеде кеш аймаан янзы-бүрү порошок, химикаттыг чүүлдер-биле

чимчадып, эттеп турар болгай. Ыт кежин база ынчаар белеткээр арга бар дээрзи билдингир. Хоорайда ыттар кайы көвей, улуг-биче кижилерге халдап, ызырып, коргудуп турар. Оларны узуткап, кежин алып ажылды чорудар арга бар чүве ирги бе? Чыгаш, мал-маган ышкаш кылдыр азырааш, кежин алза? Мону номчаан кижилер чүү деп бодаар силер?

Ыт — кижиниң өңнүү, мал-маганның кадарчызы. Ынчалза-даа черликсирей берген ыт араатан апаар. Ону база бодаар болза эки.

**/ Мамаакай ОЮН (ДАРГАТ),
«Шынның» хоочун бижикчизи.
Кызыл хоорай.**

РЕДАКЦИЯДАН:

РФ-тиң хоойлужудулгазы езу-гаар, 2022 чылдың июнь 22-де Күрүне Думазынга бадылаан «Дириг амытаннарга харысалгалыг болуру база РФ-тиң чамдык хоойлудурумнеринге өскерилге кириериниң дугайында» деп Федералдыг Хоойлуда тускайлап айтканы-биле, дириг амытаннарны, ооң иштинде ээзи чок черлик ыттарны тудар, чазаар, тарыыр, катап салып чорудар азы тускай азырал черлеринге хайгаараары көрдүнгөн, а узуткаары, боолаары хоруглуг.

| ТӨӨГҮ |

Эрес-маадыр өгбелер

Ырак Моолга аъттыг-чадаг, артынчактыг четкеш, тулчуп чораан эрес-дидим Хомду дайынынга өгбелеривистиң маадырлыг төөгүзү салгалдарывыска чоргааранчыг сактышкыннар болуп артар. Ынчангы Даа кожуунга хамааржыр түлүштерниң Семис-Чагырыкчызы даргалаан бичии Чаа-Хөл сумузундан «Чарлык» база «Сүзүк» шеринге шилиттинген каш дайынчы чораанын биликсеп, айтыртынып чырыдарын күзеп чоруур мен. Оларның дугайында билип алганым чүүлдерни «Шынның» номчукчуларынга сонугадайын.

ТҮЛҮШ ЧОГДУРБАН КАЛЗАН ОГЛУ

Моолда Хомду шивээзинге уяланып мөөңнелген, хей боо-чөпсектиг кыдаттарны чылча шапчып, улаштыр ол-бо доскуулдарга шериг албанын эки эрттиргени дээш «Мээрең» эрге алгаш, Тывазынга чанып келгеш, Кара-Талдың Дөң-Терекке ада-иезиниң мал ажылынга дузалажып чораан.

Ооң оглу Василий Чогдурбанович Калзан Даг-Алтайга мал эмчизиниң эртемни өөренип дооскан баштайгы тускай эртемниг тыва специалистерниң бирээзи. Чаа-Хөл кожууннуң девискээринге МЧАЭ, колхоз, совхоз үлериңде мал-маган эмнээшкиннеринге эртембилиин, күш-шыдалын арыг сеткилинден бараалгаткан. Калзан Василий дарга-бошкага негелде тургузарда,

чаныш-сыныш чок, ажылынга өде-чире негелделиг болганы-биле чадавас, эш-өөрү, улус-чону ону Калчаа-Сарыг деп шолалап адай берген.

Албадалдыг коллективизация үезинде акайы Түлүш Айыжыны репрессияга таварыштырып нүгүлдээш, чеди чылда шиидип кара-бажыңнаарга, ону үзе баскан. Василий Чогдурбанович аас-сөстүг, бижик-билиглиг болгаш, каш удаа үстүкү органнарже бижип, чаргылдажып тургаш, домзак соонда-даа бол, акайын агартырын чедип алган.

Бир катап кожууннуң көдээ ажыл-агый килдизи аар өртеке-биле Саян артындан хуна садып эккелген. Ол хуна кодурлааш, өлүрүнде чыдырда, өзөдип каапкан. Василий Калзанын ол дээш үстүкү органнар каш катап кыйгыртып, истеп-сүрүп, «Үлежерлиг уксаалыг хунаны кандыг сагыштыг өзөдүң?» деп байысаап, бажыңнап база шаг болган. Ийи чыл шиидип, кара-бажыңга олуртурунун кырында турда, орус-тыва аас-дылдыг болгаш, шынын бадыткап, алыспайн, хосталып үнгөн.

Хомдужу Түлүш Чогдурбануң улуг оглу Калзан Василий биле Сержим башкы оларның улуг уруу Тамара Васильевна Пюрюна. Улуг-Хем кожууннуң социал камгалап албанының хоочуну, пенсия чедир ажылдаан. Өөнүң ээзи Виктор Кууларович Пюрюна иштики херектер албанының подполковниги, Улуг-Хем кожуун чагыргазын үш удаа дар-

галаан. Өг-бүлениң ажы-төлү дээди эртем-билиг четкен, Москвада ажылдап-чурттап чоруур. Ада-ие боттары Шагаан-Арыгда эки чурттап олурар.

Ада-өгбези хомдужу маадырның салгалдары өгбөзине төлөпиг ажы-төл болганы чоргааранчыг.

ТҮЛҮШ КАДЫН-НАВА

Чаа-Хөлде 80 харлыг Дадар-оол Дамдынович Кыргыстың сактышкыны: «Ол өгбениң чогу адын Каты-Нава дээр турар ужурлуг. Шолазы Чалчы. Ооң алыс угу Хемчиктен, та Чадаана, Кызыл-Мажалык, Тээли азы Хемчик бажындан. Чаа-Хөлдүң Кара-Талга Түлүш кижиниң уруун кадайланган. Ооң 9 оглунуң бирээзи Каты-Нава. Мөге-шыырак, эрес-кашпагай, хүрөштерге белең-селең октатпас болганындан Хомду чоруур шериглерге шилиттинген. Өлүм-чидимниг дайындан менди чанып келгеш, Кара-Талга чылгы малды хөйүнү естүргөн. Мөчөөн соонда безин, чылгызының артыын улузу Эйлиг-Хемге азырап чорааннар».

Д.Д. Кыргыстың немей чугаазы: «МЧАЭ, колхоз үндезилеп, «Найырал» совхозка 1980 чылга чедир хойжулап чораан, мээң даайым Чыртык Шүңней-оол ашак ол

/ Виктор Седипович Кызыл-оол.

хомдужунуң оглу кижиге болган, билбейн чораан болдум. Чоок төрелинге 2020 чылда мөчөөн Даспаяк Кара-оол хамааржыр. Ол өгбө хомдужуну совхозтуң хоочуннары Сүрүң-оол биле Кызыл-оол Дамба алышкылар кончуг эки билир, олар ам өске оранда. Ырак Моолга тулчуп чораан өгбелерни улуг кижилерден айтырып ап чорбаанывыс хомуданчыг».

УЛУГ НАЗЫЛЫГ АНАЙ КАДЫН-НАВАЕВНА ДҮКТҮГ-БАШТЫГНЫҢ САКТЫШКЫНЫ

Мээң төрөөн ием аныянда чок болган. Кырган-авам Түлүш Дарыймаа Кадын-Нава уруу мени азырап каан. Ол кырган-авам Ойрот-Турага зоотехник эртемни өөрөнгөн баштайгы тыва специалистерниң бирээзи. Чадаананың Төве-Хаяга

тургускан арга-дуржулга станциязынга ажылчы базамын эгелээн. Аъттыг, чадаг кыштаг, чайлаг, суму, кожууннар кезип, мал-маган уксаажыдылганының шинчилелдерин чорударынга үлүүн кириген баштайгы тыва эртемденнерниң бирээзи. Аңаа бүгү назынында ажылдап, ол станцияның удуртукчуларының бирээзиниң албан-дужаалынга чедир ажылдаан. А кырган-ачамны шоолуг сагынмас мен.

Анай төрүттүнүп кээргеле, бажы дүктүг, элээди база чалыы апарганда, кончуг чараш, сырый, дыдыраш, чоон чаштыг болган. Ынчангаш Дүктүг-Баштыг фамилиялыг болган, а кырган-ачазының ады адазының ады апарган, ол шагны-биле.

Анай Кара-Талга сүт-бараан фермазынга саанчылап, бызаа ажаакчылап, шаңнал-мактал четкен. Сөөлүндө Чаа-Хөл кожуун чагыргазының техниктиг ажылчыны, профэвилел комитетиниң кежигүнү, идеп-кейлиг хей-ниитижи чораан.

Анайның улуг оглу Тимур Сергеевич Кадын-Нава Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, шүлүкчү, 2023 чылдың январь 10-да Россияның Чогаалчылар эвилелиниң съездизиниң ажылынга киржир аас-кежиктиг болган.

Хомду тулчуушкуннарының хоочуну, улуг өгбөзи кырган-ачазының дугайында төөгү материалдарын Тимур Сергеевич чыып чоруур.

(Уланчылыг)

**/ Дегут ДЕМЧИК,
РФ-тиң Журналистер
эвилелиниң кежигүнү.**

Байыр чедиришкени

**Тыва Республиканың
ИХЯ-ның Истелге
органнарының ажыл-
дакчылары болгаш
хүндүлүг
хоочуннар!**

Истелге органнарының профессионал байырлалы-биле сеткилимнің ханызындан чылыг-чымчак байыр чедиришкенин хүлээп ап көрүңер. Истекчи кижиниң ажылы эң чымыштыг болгаш харысалгалыг дээрзин эки билир бис. Кем-херек үүлгедишкени-биле демиселде бодунуң ажылынга бердинген, езулуг профессионал юристер ажылдап турар. Эрге-хоойлу ажылдакчылары хамаатыларның эрге-ажыын, айыыл чок чоруун камгалаар дээш, дүн-хүн чок ажылдап, салдынган сорулгаларны чедишкенин шийтпирлеп чоруур.

Байырлал таварыш-тыр ылаңгыя истелге органнарының хоочуннарының хөй чылдарда Төрээн чуртунга

кадыкшылын, аныяк-чалыы үелерин харам чокка бараалгадып чораанын утпас, оларга мөгеер ужурлук бис.

Хоочуннарың байлак арга-дуржулгазы аныяк-өскенге өөредиг болуру чугаажок.

Ынчангаш Истелге органнарының ажылдакчыларының про-

фессионал байырлалы таварыштыр ажылынга чедишкенин, кадык-шылды болгаш өг-бүлелерге аас-кежикти, чаагай чорукту күзедим!

/ Тыва Республика-нын ИХЯ-ның истелге органнарының хоочуннарының эге организациязының даргазы В.В. КАШТАК.

РЕКЛАМА

**Магазин тканей
«Кокетка»**

Большое поступление
национального шёлка!

Шикарный выбор
швейной фурнитуры

2. Кызыл ул. Бухтуева 1

тел. 8-983-593-70-93

РЕКЛАМА

**РАСПИСАНИЕ
МК**

МК ПРОХОДЯТ ПО АДРЕСУ
БУХТУЕВА 1, АТЕЛЬЕ "КОКЕТКА"
ТЕЛЕФОН ДЛЯ ЗАПИСИ 8 923 261 2252
ПИШИТЕ В VIBER, WHATSAPP

17-18 Марта	с 10 час. Технология кроя и пошива Брючный костюм (Пижамный стиль)
25 Марта	с 9:00 до 18:00. Технология кроя. Построение базовой основы плечевого изделия!
1-2 Апреля	с 10 час. Технология кроя и пошива стилизованного платья (национального)
8-9 Апреля	с 10 час. Технология кроя и пошива Тон
22 Апреля	с 9:00 до 18:00. Технология пошива платье "Худи" цена 500р.

РЕКЛАМА

Хүндүлүг Кызыл хоорайның чурттакчылары!

«ВОДОКАНАЛ-СЕРВИС» КХН эрткен чылын суггарылга хандырылганы дээш чыгы берген өрелериниң төлээриниң дугайында медеглээн. Ону төлөвс болза, 2023 чылда суггарылга системазын кожуп бербес дээрзин сагындырып турар.

Харылзажыр телефону:
8-800-200-5351 (150 немээр)

РЕКЛАМА

Музыкальная передача на канале "Тува 24"
ОТ ВСЕЙ ДУШИ [ХӨГЖҮМНҮГ БАЙЫР]

17:00 - 19:00 17:00 - 19:00 8:00 - 9:00
ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

-1 ПЕСНЯ
-6 ФОТО
-ДО 70 СЛОВ

3500р

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309
tyuvamedia@bk.ru
8(394-22)2-18-10 8-923-267-07-49

Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб.

РЕКЛАМА

с 8 АПРЕЛЯ **г. КЫЗЫЛ** **по 23 АПРЕЛЯ**

ЦИРК ШАПИТО

АРАЛЕКИН ШОУ

ЦИРК ШИЖИИ

КУПОЛ ЦИРКА РАСПОЛОЖЕН
НАПРОТИВ ДОМА БЫТА
УЛ. КОЧЕТОВА, 35

БИЛЕТЫ ОТ 800 РУБ.
В КАРСАХ ЦИРКА И

ТЕЛЕФОН ДЛЯ СПРАВОК
8-906-595-80-00

ЦИРК-АРАЛЕКИН.РФ

ДЕТИ ДО 3х ЛЕТ БЕСПЛАТНО!

РЕКЛАМА

| ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ |

Тыва, моол дылдарны өөрениринче чалап тур!

/ Моол дыл өөренип турар студентилер.

Тываның күрүне университети Тывада чаңгыс-ла дээди өөрөдилге чери. Университеттиң ажил-чорудулгазында филология факультеди көскү черни ээлеп турар. Филология факультеди бодунуң ажил-дап эгелээнинден бээр тыва, орус база даштыкы дылдарның башкыларын белеткеп келген. Өөрөдип турар дылдарның аразында моол дыл база бар.

Шаандан тура тывалар кожа-хелбээ моол чон-биле амыдыралчы харылзаалыг чораан. Эрги Тывага садыг-саарылга, шажын-чүдүлге, ном-бижик дээш өске-даа сайзырал-хөгжүлдөгө чугула ажыктыг чүүлдерге Моол салдарлыг бооп келгени

чугаажок. Ынчангаш ажил-амыдыралдың аайы-биле тыва чон моолдар-биле харылзаа тудар эпиги арганы тыпкан – моол дылга чугаалажып өөренип алган. Угааны чиик, моолдап билир тывалар Моол чурту кирип харылзажыр, Амбын ноянның албанын кылыр эрге-дужаалдыг дүжүмөттөр апаргылаар турган. Ол шагда ындыг дыл билир кижилерни чон бир тускай хүндүлээр турган.

Республиканың мурнуу-чөөн, чиге мурнуу база мурнуу-барыын чүгүндө кожууннарның чурттакчылары моол дылга төрөөн дилы ышкаш чугаалажып чоруурлар. Амгы үедө моол-дап чугаалажыр аймактарга Тере-Хөл кожууннуң ындыг кызыгаарының,

Эрзин кожууннуң Качык, Нарын, Мөрен, Сарыг-Булуң база Эрзин сумуларының чону, Тес-Хемниң О-Шынаа девискээринин, Өвүрнүң Ак-Чыраа, Хандагайты, Саглы суурларының база Мөңгүн-Тайганың Моол талазының турум чурттакчылары хамааржыр.

Эң-не баштай тыва бижиктиң тыптырынга моол бижиктиң салдары база турган. Тываның төөгүзүнүн эрте-бурунгу чурумалдарында, аас чогаалы база Ноян чагыргазының чүглүг чагаларында-даа, шажын бижиктеринде-даа моол бижикти ажыглап турган. Тыва Арат Республика үезинде баштайгы солун-сеткүүлдер, ылаңгыя "ҮНЭН" ("ШЫН", 1925 ч.) моол бижик-биле парлаттынып эгелээн турган. Тывага тус

черниң чонунуң дылынга база политиктиг көрүүшкүннерге тааржыр бижикти тып чогаадып турар шаанда кезек саавырларны моол бижик-биле бижип турган.

Эрткен чүс чылдың 11–14 чылдарында тываларның киржип чорааны Копту тулчуушкуннарның дугайында болуушкуннарның эгезинда, түңнелин-даа, ынчангы үжүк-бижик чок чон, моол бижик таварыштыр билип ап турганнар. Тываның девискээринге чалбыышталып үнген хувискаалдың чаштанчылары Моолга база кыптыгып турганын ол үениң солуннарында моол бижик-биле таныштырган.

Латин, кириллица үжүктөргө даянган тыва бижик тургустунуп негтереп-даа келгенде, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде-даа база ооң соонда тайбың чылдарда тыва-моол харылзаалар ханылаан. Моолдун девискээринде тывылган угун, төөгүзүн утпаан, төрөөн тыва дылынга арыг чугаалап, үндөзүн ажил-амыдыралды тудуп чоруур төрөл аймактар-биле харылзаа бижиглаттынган. Оон бээр-ле Тывага Моол Арат Республикадан хөй аныктар сургуулдап келгилээн база моон улуг найысылал Улан-Батор, Улаастай дээн ышкаш кода-хоорайларже өөрөнгөнериниң оруу дам калбарган.

Тываның күрүне университетинге 2011 чылдан эгелеп 2015 чылга чедир филология

факультетинин студентилеринге «Эрте-бурунгу дылдар» деп кичээлге эрги моол бижикти база ол ышкаш төөгү факультетинге амгы моол дылды 4 чыл дургузунда өөрөдип турган.

Ийи чыл бурунгаар, 2021–2022 өөрөдилге чылында, ТывКУ-нуң филология факультетинин бот-өөрөдилге салбырынга «Тыва дыл, чогаал болгаш моол дыл» деп мергежил ажыттыг. Төрөөн тыва дылы-биле чергелештир моол дылды өөрениринге 26 студент күзелин илереткен. Олар кирериниң шылгалдаларын чедишкенин эртип алгаш, филология эртемнериниң кандидаты, доцент, бедик арга-дуржулгалыг Уламсүрэн Цэцэгдарь башкының удуртулгазы-биле өөрөдилге программанын шиңгээдип эгелээннер.

Төөгү факультетинин «Даштыкы чурт шинчилели» деп мергежилдин бир доозукчузу бо хүннерде Улан-Батор хоорайда магистратурада өөренип турар. Чаңгыс бо чижек безин моол дылга сонуургалдыгларга чүткүлдү оттуруп, ук дылдың келир үеге ажыктыын, ооң арга-дөңнелиниң кызыгаарының делгемин айтып турар.

2023–2024 өөрөдилге чылында ТывКУ-нуң филология факультетинге бот-өөрөдилге салбырынга «Тыва дыл, чогаал болгаш моол дыл» деп мергежилдин 2 дугаар бөлүү ажыттынып турар.

/ Чаяна ЧЫКАЙ.

Эң аныяк шинчээчинин ажылын бедии-биле үнелээн

Каа-Хем кожуундан өөреникчи уруг «Экономиканың дээди школазы» деп национал шинчилел университетинин Бүгү-россияның мөөрейинге шылгарап артканнарның санынче кирген. Сарыг-Септиң Юрий Гагарин аттыг дугаары 1 школазының 11-ги классчызы Софья Задоринаның ажылы «Өндүр ужудуушкун» деп шинчилел болгаш төлөвилел ажилдарының Бүгү-россияның мөөрейинге бедик үнелелди алган. Ооң төнчү чадазы бо хүннерде Санкт-Петербург хоорайга эрткен.

Республиканың Өөрөдилге яамызының дыңнатканы-биле

алырга, шинчилел ажылын Софья бодунуң эртем удуртукчузу, төөгү болгаш хөй-ниити билиглеринин башкызы Марина Радченко-биле кады чартык чылдың дургузунда бижип келген. Ук ажил мөөрейге кириген ажилдарның аразындан эң дээрэ 79 ажилдың санынче кирген.

Марина Радченкоң чугаазы-биле алырга, Софья Задоринаның шинчилели чурт-шинчилел тематиказы-биле холбашкан болгаш хамааты дайынының тулчуушкуннарынга Тывага мөчөөн кызыл партизаннарның уттундурган аттарын катап тургузарынга тураскаат-

тынган. Сарыг-Сеп суурда акы-дуңмалышкы хөөрдө

тургустунган тураскаалды төөгү объектилеринин

даңзызынче кириген болгаш ол күрүнениң камгалалында турар. Өөреникчинин тускай шинчилелиниң ачызында уттундурган маадырларның кезек ат-сывын тодараткан, тураскаалды долгандыр девискээрни чаагайжыдып турар.

Эң аныяк шинчээчи кыс шаңнал кылдыр чурттуң дээди өөрөдилге черинче кирерде, чаңгыс аай күрүне экзаменинге 3 баллды алган.

"Мындыг чергелиг хемчег чогаадыкчы сеткил-хөөннү улам көдүрүп, тура-со-рук барда, чүү-даа чүвеге күш чедиптер деп бодалды төрүттүндүрер" – деп, Софья ишти-хөңнүн үлөшкен.

/ Бистиң корр.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А. К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация технологи-
ялары болгаш массалыг коммуни-
кациялар адырынга хайгаарал та-
лазы-биле федералдыг албанның
Тыва Республика талазы-биле
эргелели «Шын» солунну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыт-
тыг саннары болгаш өске-даа
фактылары, дыңнадылары дээш
авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
3046 кезек

2023 ЧЫЛДА "ШЫН"
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10